

Dansk Kvindesamfund

- kvindesyn, mål og midler i slutningen af 1800-tallet

Udarbejdet af:

Nina Christine Lundbye
Kirstine Kaasgaard Poulsen
Mette Liv Skovgaard

Vejleder: Anette Warring

Historie – 1. Modul, efterår 2005
Roskilde Universitetscenter

Indholdsfortegnelse

Indledning 6

Problemfelt.....7

Problemformulering.....8

Historiografi, empiri og begreber 8

Forskningsoversigt – faglitteraturens bud på vores problemfelt.....	8
Samfundet i 1880'erne.....	8
Borgerkvindernes liv.....	10
Medlemmer i Dansk Kvindesamfund.....	15
Foreningens medlemmer i 1885-88.....	16
Debatter i 'Kvinden og Samfundet' 1885-88.....	18
Afgrænsning – Kvindebevægelsen i bølger.....	19
Metode og kildeanvendelse.....	20
Opbygning af analysen.....	21
Kvinden og Samfundet.....	22
Kvinden og Samfundet årgang 1885-88.....	22
Dansk Kvindesamfunds småskrifter.....	25
Overvejelser i forbindelse med kilde- og litteraturvalg.....	26
Lighed og særart – faglitteraturens bud på begreber til forståelse af vores problemfelt.....	28
Lighed og særart som analysebegreb.....	28
Lighed og særart i Dansk Kvindesamfund og 'Kvinden og Samfundet'.....	31
Brug af begreber – Kvinden eller kvinder.....	31

Kvindesyn i Dansk

Kvindesamfund – en

analyse af mål og midler i

indlæg i 'Kvinden og Samfundet' 35

Sædelighedsdebatten.....	35
Lighed og særart i sædelighedsdebatten	38
Tjenestepigedebatten.....	46
Tjenestepigernes forhold i 1880'erne	46
Tjenestepigedebatten i et lighedsperspektiv	51
Tjenestepigedebatten i et særartsperspektiv.....	57
Tjenestepigedebatten og fæstekontoret.....	61
'Kvinden og Samfundet's redaktion i tjenestepigedebatten	63
Ligestillingsdebatten	65
Særart eller lighed i ligestillingsdebatten.....	66
Lige ret, ligeberettigelse og ligestilling	73
Medlemmerne i Dansk Kvindesamfunds midler og mål	78

Konklusion 81

Lighed og særart kønnene imellem.....	81
Lighed og særart blandt kvinderne	82
Dansk Kvindesamfunds medlemmers kvindesyn	82
Ligestilling – at se bort fra forskelle til bestemte formål.....	84
Kvindesyn i Dansk Kvindesamfund – medlemmernes mål og midler	84

Summary 87

Formidlingsafsnit 88

Formidling af sædelighedsdebatten	88
Budskab: Debat om seksualmoralens udvikling	88
Gymnasieelever som målgruppe, historieundervisningen som felt	89
Faglige kombinationsmuligheder.....	90
Undervisningshæfte som medie.....	91
Finansiering og publicering	91
Undervisningsforløbet.....	92

Litteraturliste 94

Bilag 1: Studieføløbsbeskrivelser

Bilag 2: Praktisk formidling: Undervisningshæfte til gymnasiebrug

Indledning

Enevældens fald i 1848 og den efterfølgende indførelse af konstitutionelt monarki i Danmark i 1849 videreførte diskussionen om hvilke grupper, der skulle have medindflydelse på den nye styreform. Flere samfundsgruppers vilkår og position blev diskuteret, og der blev sat fokus på problematikker, der ikke tidligere var berørt i samme omfang. Debatten om kvindernes position i samfundet var et af flere emner, der optog befolkningen fra midten af 1800-tallet og frem. Emnet udsprang af strømninger, der karakteriserede hele perioden, og som kom til udtryk på mange måder; i industrialiseringen, i liberalismens fremmarch, ved demokratiseringen osv.

Perioden fra midten af 1800-tallet og frem var ifølge Karin Lützen i 'Byen tæmmes' præget af en generel mobiliseringsbølge. Både kvinde- og arbejderbevægelsen mobiliserede sig, og derudover var også landbokvinderne og bønderne i andelsbevægelsen og højskolebevægelsen ved at definere egne mål.¹ Organiseringen af kvindebevægelsen kan derfor ses som en konsekvens af den generelle tendens, der var i samfundet i slutningen af 1800-tallet til, at sociale grupper organiserede sig og gjorde krav på medindflydelse i samfundet. Overskuddet til at organisere sig er således ikke enestående blandt kvinderne og årsager til organiseringen sig var mange. Blandt andet var kvinderne i slutningen af 1800-tallet umyndiggjorte både i ægteskab og samfund, da de var underlagt mændenes bestemmelser.

Allerede i 1850 havde forfatterinden Mathilde Fibiger fået udgivet romanen 'Clara Raphael – Tolv breve', der handlede om kvinders ret til åndelig frigørelse og til selv at vælge. Denne roman skabte stor røre i befolkningen og var medvirkende til at igangsætte en debat om kvindeopfattelsen. Dette betød, at diskussionen om kvinders rolle som menneske og rolle i ægteskabet ikke kun kom til udtryk i skønlitteraturen, men nu også bevægede sig ind på det politiske område.²

Det var imidlertid ikke kun i forhold til umyndiggørelse, arbejdsliv og politisk deltagelse, at kvindernes position var i forandring. Også selve synet på og opfattelsen af kvinderne var i forandring. I slutningen af 1800-tallet var der således mange diskussioner om det at

---

¹ Lützen 1998 s. 46

² Bjørn 2003 s. 362

være kvinde, hvilket blandt andet kom til udtryk i dagspressen, politisk og i organisationer som det nystiftede Dansk Kvindesamfund. I debatten deltog både mange mænd og kvinder aktivt, heriblandt flere medlemmer af Dansk Kvindesamfund. Der var imidlertid uenighed blandt medlemmerne om, hvordan og i hvilken grad kvindernes stilling skulle forbedres.³

Vi er derfor interesserede i at undersøge, med hvilke mål og midler datidens kvinder ytrede sig, og hvilket kvindesyn, der kom til udtryk i diskussionen af kvindernes stilling.

Problemfelt

Vores fokus i dette projekt vil være på medlemmerne af Dansk Kvindesamfund i slutningen af 1800-tallet. Dansk Kvindesamfund var et af de første organiserede led i kvindebevægelsen, og de første skridt i retning af kvindernes frigørelse har derfor blandt andet været taget her. Dansk Kvindesamfunds medlemmer kom hovedsageligt fra et borgerligt miljø, og vi vil i vores analyse derfor undersøge kvindesynet hos Dansk Kvindesamfunds medlemmer fra især denne sociale klasse.

Vi ønsker at undersøge forskellige mål og midler, der kom til udtryk i Dansk Kvindesamfund gennem udvalgte debatter, der blev bragt i Dansk Kvindesamfunds medlemsblad, 'Kvinden og Samfundet' i slutningen af 1880'erne. Uenighederne kom blandt andet til udtryk i sædelighedsdebatten, i debatten om tjenestepigernes stilling og i debatten om ligestilling mellem kønnene i ægteskab og samfund.

Med udgangspunkt i 'Kvinden og Samfundet' årgang 1885-88, hvor disse tre debatter udspillede sig, vil vi fokusere på de personer, der ytrede sig i debatterne. På baggrund heraf vil vi prøve at danne os et billede af hensigten af disse ytringer, herunder med hvilke midler kvinderne arbejdede for at nå deres mål, og om deres debatindlæg kan give et billede af forskellige kvindesyn i Dansk Kvindesamfund – i så fald, hvilke.

---

³ Rasmussen 1972 s. 29 ff.

Problemformulering

Vores hensigt er at undersøge kvindesynet blandt Dansk Kvindesamfunds medlemmer, som det kom til udtryk i medlemsbladet 'Kvinden og Samfundet' med særligt henblik på, om der var forskel i medlemmernes mål og midler for at forbedre kvindernes muligheder og stilling i samfundet.

Historiografi, empiri og begreber

Forskningsoversigt – faglitteraturens bud på vores problemfelt

Samfundet i 1880'erne

Der er sket store forandringer af kvindernes position og stilling i samfundet indenfor de sidste 100-150 år. En del af de værker, der giver et kronologisk overblik over danmarkshistorien, som for eksempel Politiken og Gyldendals, 'Danmarkshistorie', udgivet i 2004, beskriver kun meget kort og ikke videre dybdegående kvindehistorien. I det værk af Danmarkshistorien, der dækker perioden 1850-1900, af Kristian Hvidt, dækkes kvindernes rolle i historien på kun godt ti sider og det på trods af, at det var i disse år Dansk Kvindesamfund opstod, og kvindebevægelsen for alvor tog fat. Dette værk havde i første oplag undertitlen, "Det folkelige gennembrud og dets mænd." Dette klare udtryk for værkets fokus på mændenes historie er imidlertid siden hen blev fjernet fra undertitlen, dog uden at prioritere en ændring af indholdet.⁴

I Søren Mørchs 'Den ny Danmarkshistorie 1880-1960', udkommet første gang i 1982 ses derimod en mere indgående beskrivelse af kvindernes stilling i det offentlige liv samt den tiltagende kvindebevægelse. Det er ud fra dette argument, at vi i beskrivelsen af konteksten for Dansk Kvindesamfunds oprettelse og tiden omkring kvindesagens start hovedsagelig benytter Mørch til det bredere historiske overblik.

Mørchs beskrivelse er deterministisk, idet den beskriver sociale kår som styrende for samfundsudviklingen, og i højere grad end de to dybdeværker udelukker aktørers indflydelse på samfundsforandringer.

---

⁴ Hvidt 2004 s. 268 ff.

Der, hvor Mørch endvidere adskiller sig fra dybdeværker om kvindernes stilling, er ved at give en generel beskrivelse af kvindernes liv i et bredt historisk perspektiv, hvor andre forfattere som Bente Rosenbeck i 'Kvindekøn', Karin Lützen i 'Byen tæmmes' samt forfatterne bag antologien 'Kvindfolk' griber beskrivelsen af kvinderne mere tematisk an.

Mørch beskriver situationen i slutningen af 1800-tallet som væsentlig anderledes end i dag, og i de sidste par årtier af 1800-tallet og frem til 1960'erne ændrede kvindernes rolle sig drastisk, både i hjemmet og i offentligheden. Kvinderne gik fra hovedsageligt at være forbundet med hjemmet og privatsfæren til også at opnå formelle rettigheder som borger. Kvinder fik blandt andet gradvist stigende politisk indflydelse, hvilket resulterede i stemmeret i 1915.⁵

Der var dog forskel på land og by. Selv om livet på landet var lige så socialt differentieret for kvinderne, som i byen, var den synlige forskel, at landbokvinderne altid havde deltaget i produktionen. For dem blev forandringerne fra slutningen af 1800-tallet og op gennem 1900-tallet, at deres opgaver blev ændret eller overflødiggjort i forbindelse med maskineringen af det danske landbrug.⁶ I byerne var kvinderne ikke på samme måde knyttet til produktionen på tværs af deres sociale stand, og flokken så derfor mere broget ud; der var hjemmegående husmødre, selverhvervende kvinder, ugifte frøkener og enlige mødre osv. Mørch fokuserer på, at det var altafgørende for en kvinde at blive gift, og dermed forsørget, for at opretholde den sociale status. Alternativet var selvforsørgelse, hvilket blandt andet kunne være som lærerinde, tyende hos borgerskabet eller som fabriksarbejderske. Den sociale status spillede ifølge Mørch også ind i erhvervsvalg og -mulighederne for kvinderne, da ikke alle job var i lige velsete.⁷ I denne forbindelse skriver Hanne Rimmen Nielsen i 'Kvinder Undervejs', at der i 1880'erne fra Dansk Kvindesamfunds side blev organiseret aftenskole for kvinder. Dette skulle lette vejen til senere videreuddannelse, og der blev endvidere i 1889 oprettet en syskole også på foranledning af Dansk Kvindesamfund. Dette åbnede muligheden for, at bestemte erhverv ikke længere var forbeholdt en bestemt klasse.⁸

---

⁵ Mørch 1991 s. 354 ff.

⁶ Mørch 1991 s. 57 ff.

⁷ Mørch 1991 s. 346

⁸ Rimmen Nielsen 1986 s. 58

Borgerkvindernes liv

Der bevægede sig mange forskellige kvinder rundt i det københavnske borgermiljø i slutningen af 1800-tallet, og en række af dem havde tilknytning til Dansk Kvindesamfund. Det var blandt andet denne klasse af kvinder, som ytrede sig i arbejdet for kvindernes emancipation, da denne gruppe af kvinder havde mere overskud til at ytre sig. Andre sociale grupper debatterede og kæmpede dog også for en anderledes stilling i samfundet. Heriblandt arbejderkvinder, der organiserede sig i fagforeninger og dermed også var med til at ændre kvinders stilling. Det var dog ikke alle, der ifølge Rosenbeck turde fatte pennen, og ytre sig. De kvinder, der havde mod på det, var derfor ikke nødvendigvis mere oplyste end gennemsnittet, men dem med størst muligt mod på at diskutere de gældende samfundsforhold.

Mørch tegner et billede af borgerskabskvinderne i 1880'erne som hjemmets ypperstepræstinder. Kvinderne var tæt knyttet til hjemmet, og deres væsentligste opgave var at sætte børn i verden. En rolle, som samfundet forventede kvinderne levede op til, og som kvinderne selv tog meget alvorligt. Rosenbeck karakteriserer ligeledes kvindernes liv som indadvendt. De sås ikke som aktive, progressive og udadvendte individer, men derimod som passive, bløde og svagelige på grund af deres køn, og derfor blev deres råderum børneopdragelse og fysisk fremtoning. Børnene skulle opdrages efter mændenes ønsker, og kvinderne skulle selv være dannede og leve op til tidens forventninger – fysisk såvel som åndeligt.⁹ Mørch karakteriserer i den forbindelse den kvindelige eksistens som værende opskruet til en hysterisk idealisme.¹⁰ Agnete Rasmussen bekræfter i 'Dansk Kvindesamfund og Sædelighedsfejden' fra 1972, at kvinderne således ikke kun var hjemmets beskyttere, men i kraft af deres kyskhed også mændenes beskyttere mod deres egne drifter, i og med at seksualdriften var uren og forbeholdt mænd, der ikke kunne modstå den.¹¹

Nærmiljøet er i fokus i Mørchs beskrivelse af livet i borgerskabet. Han beskriver, hvordan man i vinterhalvåret gik på visitter hos andre borgerfamilier. København var ikke en stor by, og mange i borgermiljøet kendte hinanden. Det var derfor vigtigt ikke at

---

⁹ Rosenbeck 1987 s. 40 ff.

¹⁰ Mørch 1991 s. 311

¹¹ Rasmussen 1972 s. 23

skille sig ud, da rygterne løb hurtigt. Et succeskriterium for det borgerlige liv var, at etiketten overholdtes, at hjemmet fremstod præsentabelt, og at kvinderne ikke ytrede sig om politik eller deltog i samfundsdebatten. Dette var nødvendigt for, at borgerkvinderne kunne statuere deres families navn i borgermiljøet.¹²

At være velset og på god fod med borgerskabet var ifølge Mørch altafgørende, blandt andet for at få afsat sine børn. En kvinde var helt afhængig af at blive gift, da borgerkvinderne som udgangspunkt ikke var selvforsørgende, men afhængige af deres mænd. Ved skilsmisse fik mændene ofte børnene, og kvinderne kunne i værste fald ende på fattighjælp.¹³

Mørch pointerer i denne sammenhæng, at en ændring i husholdningsstrukturen i 1880'erne og 1890'erne fra storkøkkener til det mindre betød, at der ikke altid var plads til eller ønske om at brødføde enlige kvinder, tanter, døtre med flere. Disse måtte i så fald forsørge sig selv ofte langt under stand og formåen, da mændene i borgerskabet i høj grad besad de poster med god løn, der var knyttet til denne befolkningsgruppe. Samtidig var det tegn på statusfald, hvis kvinderne arbejdede.¹⁴ For at kunne blive afsat var det for mange kvinder derfor altafgørende at fremstå dannede, men også fysisk attraktive alt afhængigt af, hvilke kriterier mændene havde. Borgerkvinderne gik derfor blandt andet med korset, både for at tiltrække mændene, men også for på denne måde at distancere sig fra arbejderklassen og tjenestefolkene – korsettet umuliggjorde fysisk krævende arbejde, idet man hverken kunne bukke sig eller få vejret, hvis man anstrengte sig.¹⁵

Mørchs karakteristik af borgerkvinderne i slutningen af 1800-tallet som passive, attråværdige glansbilleder, der betød, at de blev set som private og naturlige, i modsætning til den kulturelle, offentlige mand, bliver nuanceret af Karen Skovbjerg i 'Da kvinden blev borger'. Hun forklarer kvindernes rolle i hjemmet som et resultat af den almindelige samfundsborgers selvforståelse. Forskellige områder i samfundslivet skulle holdes adskilt, og da kvinderne blev opfattet som 'private', blev de knyttet til privatsfæren. De var dog ikke nødvendigvis udelukkende dømt til et trist liv bag

---

¹² Mørch 1991 s. 328

¹³ Mørch 1991 s. 313

¹⁴ Rasmussen 1972 s. 10 og Mørch 1991 s. 336

¹⁵ Mørch 1991 s. 342

gardinerne, da samfundslivet udspillede sig i hjemmet i lige så høj grad som i offentligheden. Skovbjergs vurdering bygger således på en kritik af opfattelsen af skellet mellem offentligt og privat, idet hun ikke ser livet i hjemmet som værende uden indflydelse, men hjemmet som et repræsentationshjem, der altid fremstod præsentabelt.¹⁶ Mørchs beskrivelse af korsettet som et klædningsstykke, man gerne skulle have flere forskellige typer af, understreger således, at borgerkvinderne derhjemme altid skulle gå rundt i en eller anden form for korset, hvad enten det var et formiddagskorset eller et korset, der forbedrede kvindens holdning. Hjemmet og kvinderne skulle altid stå klar i tilfælde af uventet besøg, og kunne præsentere et hjem, der understregede familiens stilling i samfundet.¹⁷ Dermed underbygges betragtningen af, at hjemmet var betydningsfuldt. Nok blev det regnet til at tilhøre privatsfæren, men denne sfære var ifølge Skovbjerg og Mørch i borgermiljøet i høj grad knyttet til den offentlige sfære, idet hjemmets fremtoning prioriteredes højt også blandt de udearbejdende mænd. Tinne Vammen skriver i 'Rent og Urent' om det borgerlige hjems æstetik, at idealet for den borgerlige familie var at opretholde den orden, der forventedes i et sådant hjem, samt at både herren og fruene i huset ønskede denne fremstilling af hjemmet. Hjemmet dannede i høj grad rammen om det private, men var i kraft af dette også betydningsfuldt på andre områder.¹⁸

*"Her som andetsteds i byen dannede herskabshjem politiske, sociale og økonomiske arenaer. Hjemmene var private (...) men p.g.a. samspillet med lokaløkonomien og rekrutteringen af 'fast' og 'løs' arbejdskraft og med tyendets og logerendes tilstedeværelse ikke var klasse-mæssigt lukkede, endsige afsondrede enklaver."*¹⁹

Alt afhængigt af forfatteren, tolkes samfundets forståelse af borgerkvinderne i slutningen af 1800-tallet forskelligt i litteraturen om emnet. Mørch beskriver, hvordan samfundet 'forklarede' kvinder gennem videnskaber som teologi, medicin og naturvidenskab, og ikke gennem samfundsvidenskab og humaniora.

---

¹⁶ Skovbjerg 1983 s. 7

¹⁷ Mørch 1991 s. 342

¹⁸ Vammen 1986 s. 17 ff.

¹⁹ Vammen 1986 s. 47-48

Dette betød, at kvinderne som individer blev statiske størrelser. I og med at privatlivet og naturvidenskaben var uforanderlige og præget af lovmæssigheder, havde kvinderne ingen historie og sås derfor ikke som medspillere, men kun som brikker i spillet. Kvinderne skulle forklares, ej forstås.²⁰

Lægevidenskabens udvikling og dennes betydning for forståelse og behandling af kvinder er også et af Rosenbecks hovedtemaer. Hun taler om 'kvindelighed som sygdom' og beskriver, hvordan udviklingen af lægefaget var dobbeltsidet. Der skete både store fremskridt i forhold til fødselsvidenskab og -hygiejne, hvilket på sigt medførte, at færre kvinder døde eller pådrog sig handicap. Dette hævede den samlede levealder for kvinder, hvad blandt andre både Mørch og Hvidt ser som et stort fremskridt.²¹ På den anden side holdt den nye lægevidenskab ifølge Rosenbeck, kvinderne i et jerngreb af hysteri-diagnosticeringer, menstruationsfarer såsom sindssyge og andre psykiske sygdomme samt problemer i forhold til overgangsalderen. Kvinderne fik således bedre fysiske kår, men led ifølge Rosenbeck stadig under sygeliggørelsen af deres køn.

Rosenbeck ser dermed forandringen som tvetydig, men pointerer at det ikke nødvendigvis var en forandring til det bedre.²² Hvidt og Mørch ser derimod udviklingen som en klar forbedring.²³ Borgerkvindernes syn på sig selv kan ud fra den benyttede litteratur ikke skæres over én kam. Der har været forskellige konstruktioner, billeder og selvbilleder, borgerkvinderne søgte at leve op til. Dette kom ifølge Skovbjerg til udtryk i et, for nogle kvinder, spirende behov for at forbedre deres stilling. Dette behov brød frem fra midten af 1800-tallet, begyndte i det små og kom til udtryk gennem mange kanaler; litteraturen, politiske bevægelser, kvindeorganisationer osv.²⁴

En af måderne at organisere sig på opstod med stiftelsen af Dansk Kvindesamfund, der samtidig blev den organisation borgerkvinderne var stærkest repræsenteret i. Der er forholdsvis enighed i litteraturen om de dominerende kønsnormer samt om borgerkvindernes sociale stilling, men uenighed om kvindebevægelsens rolle i og indflydelse på udviklingen.

---

²⁰ Mørch 1991 s. 308

²¹ Mørch 1991 s. 27 og Hvidt 2004 s. 272

²² Rosenbeck 1989 s. 73-87

²³ Mørch 1991 s. 27 og Hvidt 2004 s. 272

²⁴ Skovbjerg 1983 s. 10

Mørch peger på, at de kvinder, der var blevet overflødiggjort i familierne på grund af nye familiestrukturer kunne være grund til organisering, og Skovbjerg hæfter sig ved, at udgivelsen af 'Kvindernes underkuelse' af John Stuart Mill i 1869, med forord, og en deri implicit tilskyndelse til mobilisering, af Georg Brandes, skabte en bevidstgørelse hos de kvindelige læsere.²⁵

Borgerkvindernes organisering kom blandt andet til udtryk i velgørende arbejde. Ifølge Claus Bjørn i 'Politiken og Gyldendals Danmarkshistorie', bind 10, havde den filantropiske tanke sit udspring i 1800-tallets borgermiljø, inspireret af Christian 8.'s kone, Caroline Amalie:

*"Hun engagerede sig i filantropisk arbejde og stod bag oprettelsen af de første børneasyler herhjemme. Caroline Amalie kom herigennem til at opstille nye kvindeidealer. Velgørenhedsarbejde blev fra midten af århundredet en opgave for hoffets, aristokratiets og det højere borgerskabs kvinder."*²⁶

Også Lützen påpeger, at denne tendens især viste sig hos borgerskabskvinderne, der afsatte tid til velgørenhedsarbejde og andet socialt arbejde.²⁷ Vammen skriver i denne forbindelse om den borgerlige Elfride Fibiger, der så det nødvendigt at hæve tjenestepigernes kvalifikationsniveau som eksempel på at engagere sig filantropisk. Det var et job for kvinder, ikke for samfundet:

*"Fruen ville bringe kvinder fra forskellige klasser sammen. Kogeskolen var et forsøg fra fruens side på at få 'dannede' kvinder engageret i 'Tyendesagen'. Det var, mente fru, på filantropiens felt, ikke på den offentlige politiks rigsdagsarena og på rådhuset, kvinderne skulle gøre sig gældende."*²⁸

Filantropien i 1800-tallet fik borgerskabet til at fokusere på andre klasser, hvad enten de distancerede sig mere fra disse eller forsøgte at hæve dem, og hvad enten borgerkvinderne gjorde det ud fra et medmenneskeligt synspunkt eller ud fra egen interesse.

---

²⁵ Skovbjerg 1983 s. 7

²⁶ Bjørn 2003 s. 240

²⁷ Lützen 1998 s. 171 ff.

²⁸ Vammen 1986 s. 66

Medlemmer i Dansk Kvindesamfund

Dansk Kvindesamfund blev stiftet 24. februar 1871 af en række kvinder og med ægteparret Frederik og Matilde Bajer som foregangsmænd. Frederik Bajer var folketingsvalgt for Venstre, modtog senere Nobels Fredspris og kæmpede også politisk for at forbedre kvinders stilling i samfundet og for stemmeret. Forfatteren til bogen 'Blåstrømper, rødstrømper, uldstrømper' Eva Hemmer Hansen beskriver, hvorledes Frederik Bajer blev inspireret til at stifte foreningen efter at have hørt om en alliance mellem amerikanske og europæiske kvindesagsforeninger. Der var dog stor forskel på den danske og de udenlandske kvindebevægelser.²⁹ De første ti år hed Dansk Kvindesamfund *Comité de l'alliance internationale des femmes*, men skiftede navn fordi medlemmerne ikke mente, den internationale bevægelse stemte overens med den danske afdelings linie.³⁰ Der var ikke entydig enighed blandt kvinderne i Dansk Kvindesamfund om at gøre bevægelsen mere national. En af medstifterne, Mathilde Bajer, fratrådte formandskabet umiddelbart efter af samme grund. Dette beskrives af Gyrithe Lemche i 'Dansk Kvindesamfunds historie gennem 40 år',

*"Fru Mathilde Bajer havde lykkelig fuldført Dansk Kvindesamfunds Omskabelse fra Del af et internationalt Hele til national Selvstændighed. Hun havde loyalt bøjet sig for det Flertal indenfor Foreningen, der ikke delte hendes internationale Sympathier, og mente nu, at hun med god Samvittighed kunde lægge Arbejdet i andre paalidelige Hænder og trække sig tilbage til Huslivets Pligter, (...)."*³¹

Beskrivelsen her er fra Gyrithe Lemches beretning udgivet i 1939, og denne bog er, ligesom Eva Hemmer Hansens bog 'Blåstrømper, rødstrømper, uldstrømper' udgivet i 1970, festskrifter skrevet i forbindelse med fejringen af henholdsvis 40 året og 100 året for Dansk Kvindesamfunds oprettelse. Disse bøger giver et indgående billede af foreningen, men må tages med det forbehold, at de tydeligvis er positivt stemt overfor Dansk Kvindesamfunds rolle i kvindesagen. Endvidere har de to forfattere selv været involveret i diskussioner i Dansk Kvindesamfund af lignende karakter, og dermed lagt særlig vægt på bestemte sager. De er udglattende i forhold til visse sager, da de som

---

²⁹ Hemmer Hansen 1970 s. 34

³⁰ Lützen 1998 s. 46

³¹ Lemche 1939 s. 27

medlemmer er præget af den konsensus, der kan ses i foreningen om Dansk Kvindesamfunds positive indflydelse på kvindesagen.

Johanne Maria Jensens bog 'Da kvindesagen dukkede op', om Dansk Kvindesamfunds medlemsblad 'Kvinden og Samfundet', er desuden udgivet af Dansk Kvindesamfund, men da det er en kildesamling, er den mere neutral end de to andre.

Foreningens medlemmer i 1885-88

Dansk Kvindesamfund arbejdede først og fremmest for forbedring af uddannelsesmuligheder for kvinderne, idet de anså dette som den direkte vej til at opnå adgang til erhverv.³² Således lød Dansk Kvindesamfunds formålsparagraf ved stiftelsen i 1871:

*"DK's formål er at hæve kvinden i åndelig, sædelig og økonomisk henseende og således tillige gøre hende til et selvstændigere medlem af familie og stat, navnlig ved at åbne hende adgang til selverhverv."*³³

I den første formålsparagraf skulle kvindernes stilling således forbedres i alle henseender, men det blev formuleret uden at bruge ordet ligeberettigelse. Ved at kræve adgang til selverhverv ønskede de en mere fri økonomisk stilling. Tilnærmelsen til at blive bedre stillet økonomisk opnåede kvinderne dog ikke før i 1880, ved 'Den bajerske lov', der gav dem råderum over det, de selv tjente. En række kvinder brød dog ud af Dansk Kvindesamfund undervejs og dannede i stedet nye foreninger, bl.a. Kvindelig Valgretsforening, der åbent proklamerede, at de gik ind for politisk valgret. Kvindelig Fremskridtsforening dannedes i 1885 og Kvindelig valgretsforening i 1889.³⁴

I Dansk Kvindesamfund har der ifølge Hemmer Hansen gennem tiden været adskillige medlemmer fra forskellige samfundslag og med vidt forskellige hensigter og tanker om, hvordan kvinder skulle mobilisere sig.³⁵ Der tegner sig i faglitteraturen et generelt billede af, at der var meget forskellige måder og midler, hvormed kvinderne i Dansk

---

³² Skovbjerg 1983 s. 31

³³ Skovbjerg 1983 s. 12

³⁴ Skovbjerg 1983 s. 13

³⁵ Hemmer Hansen 1970 s. 15

Kvindesamfund arbejdede for ændringer, og at de hver især kæmpede for bestemte mærkesager. Dansk Kvindesamfunds samlede medlemstal var i 1876 på i alt 172 medlemmer og godt ti år senere var dette tal vokset til at Dansk Kvindesamfund i 1887 havde 1053 medlemmer.³⁶

Formændene i Dansk Kvindesamfund bliver beskrevet af Lemche. I den første periode omkring oprettelsen af Dansk Kvindesamfund var en af medstifterne Mathilde Bajer formand. Ifølge Lemche var dette på foranledning af sin mands begejstring for kvindesagen. Lemche skriver, at Mathilde Bajer imidlertid udtrådte foreningen, da den gik fra at være en del af den internationale sammenslutning til at blive et nationalt foretagende.³⁷ Hemmer Hansen skriver i den forbindelse om Mathilde Bajer, at hun gik med i den nye 'Kvindelig fremskridtsforening' i utålmodighed over Dansk Kvindesamfunds 'bløde linie'.³⁸

Caroline Testman³⁹ tog over efter Mathilde Bajer og kursen for Dansk Kvindesamfund gik, som beskrevet i den første formålsparagraf, i retningen af oprettelsen af skoler til uddannelse af kvinder til selverhverv.⁴⁰ Styrelsen fra 1883 var med Marie Roving⁴¹ som formand. Efter Rovings udtrædelse besad Kirstine Frederiksen⁴² formandskabet fra 1887-1894,⁴³ dog afløst af Birgitte Berg under en sygdomsperiode. Ud fra Hemmer Hansens oversigt over Dansk Kvindesamfunds formænd fra 1871 til 1971 ses der ikke noget mønster i, om kvinderne, der indgik i foreningen, var gifte eller ej, men generelt gjaldt det for kvinderne, at de tilhørte borgerskabet, enten ved at være borgerligt gift eller

---

³⁶ Rasmussen 1972 s. 11 ff.

³⁷ Lemche 1939 s. 20-24

³⁸ Hemmer Hansen 1970 s. 216

³⁹ Caroline Testman. Medstifter af DK. Formand fra 1882-1883. Tidligt i kvindesagen var hun ivrig kvindevalgrettsfortaler.

⁴⁰ Lemche 1939 s. 35

⁴¹ Marie Roving, opvokset i en præstefamilie. MR sad 1871-88 i Dansk Kvindesamfunds bestyrelse, 1883-87 som formand. En af hendes mærkesager blev kvinders uddannelse i håndværksfag.

⁴² Kirstine Frederiksen opvoksede i en godsejerfamilie. Hun var meget aktiv både internationalt og nationalt i kvindesagen. Redaktør for 'Kvinden og Samfundet' årgang 1902-1903. Formand for Kvindelig læseforening 1875-1879. Måtte trække sig som formand i Dansk Kvindesamfund på grund af en hjertesygdom.

⁴³ <http://www.kvinfo.dk/side/170/bio/773/query/kirstine%20frederiksen/>

ved at uddanne sig og dermed høre til den kreds af kvinder, som fik indflydelse i Dansk Kvindesamfund.⁴⁴

Da Dansk Kvindesamfunds medlemsblad 'Kvinden og Samfundet' blev oprettet i 1885, var Rovsing kun formand en kort periode derefter. Derefter blev Frederiksen formand, og med blandt andre Elisabeth Grundtvig i bestyrelsen satte de kursen for Dansk Kvindesamfund og dermed også for 'Kvinden og Samfundet'.⁴⁵ Det er betydningsfuldt for analysen af debatterne i bladet, også at vide hvilke kvinder der besad de øverste poster i Dansk Kvindesamfund i den pågældende periode, da disse også havde indflydelse på redaktørposten.

Debatter i 'Kvinden og Samfundet' 1885-88

Af den baggrundslitteratur vi har benyttet i analysen er i særlig grad Agnete Rasmussen og Tinne Vammen. Rasmussen, hvis speciale er blevet udgivet af et marxistisk forlag, har brugt artikler fra 'Kvinden og Samfundet', hovedsagelig årgang 1887, til at belyse sædelighedsdebatten. Hun har således brugt artiklerne som et udtryk for ligestillingsdebatten, - og den kønslige ligestilling ansues på et marxistisk grundlag i et klassekampsperspektiv. Rasmussen er dermed klart marxistisk i sin fremstilling af sædelighedsfejden, og dette er vigtigt at holde sig for øje i forhold til vores analyse af indlæggene om sædelighedsdebatten. Hun fokuserer i lige så høj grad på klassekampen som på kvindesagen. Dette underbygges i forlagets indledning til Rasmussens bog. Her understreges det, at formålet med forlagets udgivelser er:

” ...på marxistisk grundlag at udgive indlæg i samfundets social- og kulturpolitiske debat.”⁴⁶

Vammen har i bogen 'Kvinder i Opbrud' som et af bogens fire hovedtemaer beskæftiget sig med tjenestepigernes stilling. Vammen bruger i sin beskrivelse flere statistikker som belæg for de kilder hun bruger, og favner endvidere bredere, end hvad vores fokus ligger på, idet hun inddrager artikler både fra 'Kvinden og Samfundet', men også fra andre

---

⁴⁴ Hemmer Hansen 1970. s. 216 ff.

⁴⁵ Hemmer Hansen 1970. s. 216 ff.

⁴⁶ Rasmussen 1972 s. 0

fremtrædende aviser fra tiden, samt kilder fra 'Tjenestepigernes Blad'. Hun beskriver herudfra især tjenestepigernes arbejdssituation samt faglige organisering. I Vammens hovedværk 'Rent og Urent' analyserer hun københavnske tjenestepiger, og hendes felt falder derfor indenfor rammerne af vores stedlige afgrænsning. Både Vammen og Rasmussen vil blive brugt i vores analyser, og de er nævnt her for at inddrage et par forfattere, der har beskrevet og beskæftiget sig med disse helt specifikke debatter som tjenestepigespørgsmålet og sædelighedsfejden. De udgør således det sidste led i forskningsoversigten, idet de har valgt en bestemt sag ud og ikke søger generelt eller tematisk at afdække konteksten for borgerkvindernes liv.

Afgrænsning – Kvindebevægelsen i bølger

Drude Dahlerup giver i 'Rødstrømperne' et bredt diakront blik over den danske kvindebevægelse og argumenterer for, at borgerkvindernes forbedrede stilling samt opnåelsen af denne, kan opdeles i tre bølger.⁴⁷

Medlemmerne i Dansk Kvindesamfunds interesse for kvindebevægelsen kan ifølge Dahlerup forklares gennem den første bølge, der startede i 1870'erne og var på sit højeste i starten af 1880'erne, hvor kvindesagen for alvor fik fat. Denne bølge handlede først og fremmest om ligestilling i ægteskabet og om at forbedre kvinders mulighed for selverhverv. Den anden bølge knytter sig til stemmeretsdebatten i 1905-1920 og den tredje bølge er rødstrømpebevægelsen i slutningen af 1960'erne og ca. 15 år frem. Da disse bølger defineres af Dahlerup ud fra det kriterium, at der i perioderne for de tre bølger opstod nye kvindeorganisationer og -grupperinger i samfundet, at der var intern og offentlig debat omkring disse grupperinger og at kvindesammenslutningerne i den periode havde gennemslagskraft, er det herudfra projektets problemfelt er afgrænset, med fokus på første bølge.

Kvindebevægelsens første bølge var dog ifølge Dahlerup ikke konkret i sit mål. Kvinderne havde på grund af den kristne og patriarkalske samfundsstruktur samt i kraft af sin moderrolle altid været knyttet til hjemmet, hvor hun var underordnet manden og umyndiggjort i forhold til samfundet, hvilket også underbygges af vores faglitteratur.

---

⁴⁷ Dahlerup 1998 s.122

Dette betød, at den første bølge i kvindebevægelsen kom til at handle om 'kvinden som menneske', og derfor var den første sag Dansk Kvindesamfund arbejdede for ligestilling i ægteskabet. Kvinderne ønskede at blive anerkendt på lige fod med mændene, før de kunne blive anerkendt som borgere. Rasmussen redegør for, at fokus for blandt andet Dansk Kvindesamfund i 1880'erne derfor kom til at ligge på den ligestilling, der lå der hvor kvinderne var, det vil sige i ægteskabet. Ligestillingsloven med ligeret i ægteskabet var således en af kvindebevægelsens første sager.⁴⁸

Metode og kildeanvendelse

For at tage hul på vores analyse af det dominerende kvindesyn hos Dansk Kvindesamfund, har vi valgt at inddrage og gå i dybden med tre debatter. Disse er valgt ud fra, at de var omdiskuterede i tiden og således fremstod i forskellige aviser, dagblade, ugeblade og medlemsblade og herudfra udgjorde en del af befolkningens bevidsthed i slutningen af 1800-tallet. Ud fra disse tre analysedele mener vi at kunne give et samlet billede af kvindesynet hos personer i og omkring Dansk Kvindesamfund i den sidste halvdel af 1880'erne.

De tre nedslagspunkter, vi har valgt at analysere for at finde frem til kvindesynet hos medlemmer og andre med tilknytning til Dansk Kvindesamfunds kvindesyn, er

- synet på seksualitet og køn og ligestilling mellem kønnene, belyst gennem diskussionen af det sædelige spørgsmål i 1887-88
- synet på klasseforskelle og social ansvarlighed og ligestilling mellem kvinder, belyst gennem tjenestepigedebatten i 1885 og 1888
- synet på ligestilling generelt, belyst gennem forskellige indlæg i 'Kvinden og Samfundet' i perioden 1885-1888.

---

⁴⁸ Rasmussen 1972 s. 17

Opbygning af analysen

I første del af analysen vil vi se på debatten om sædelighedsspørgsmålet, der var afstedkommet af den samtidige 'sædelighedsfejde' mellem samfundsdebattørerne Georg Brandes og Bjørnstjerne Bjørnson. Igennem 'Kvinden og Samfundet' ytrede både medlemmer og ikke-medlemmer sig i det sædelige spørgsmål især i årene 1887-88. Ud fra disse indlæg forventer vi at kunne finde frem til, hvilke holdninger, der kom til udtryk i spørgsmålet om seksualitet og køn.

Anden del af analysen omhandler diskussionen om tjenestepigernes stilling og forslag til forbedring af denne. Her vil vi analysere de indlæg, der indgik i årgang 1885 om forbedring af forholdene for tjenestepigerne. I 1888 genoptoges debatten om tjenestepigespørgsmålet kort i forbindelse med oprettelsen af fæstekontoret for kvinder samme år. Vi vil gennem denne analyse skitsere, hvilket syn, der kom til udtryk i 'Kvinden og Samfundet' i spørgsmålet om borgerkvindernes sociale ansvar og synet på klasseforskelle.

Som det sidste, men overordnede, vil vi analysere Dansk Kvindesamfunds syn på ligeberettigelse. Vi vil analysere, hvilket syn debattørerne i 'Kvinden og Samfundet' havde i forhold til, i hvor høj grad kvinderne skulle kræve ligestilling. Vi vil i denne analyse tage udgangspunkt i en debat, der i 1887 foregik om ordlyden i Dansk Kvindesamfunds formålsparagraf, hvilket medførte ændring af denne til en mere moderat ordlyd. For at finde frem til, hvorfor denne debat fik de konsekvenser, den gjorde, vil vi analysere flere af de indlæg, der indgik i 1887-88 i 'Kvinden og Samfundet'. Derigennem vil vi finde ud af på hvilke områder, de forskellige indlægsgydere krævede ligestilling, og på hvilke de ikke gjorde, samt hvilke argumenter, der var for de forskellige synspunkter.

Vi har udvalgt Dansk Kvindesamfunds blad 'Kvinden og Samfundet' i årene 1885-88, samt et par mindre udgivelser fra Dansk Kvindesamfund indenfor denne periode, kaldet småskrifter. I det følgende vil vi redegøre for kildematerialet samt vores valg og fravalg i forbindelse med dette.

Kvinden og Samfundet

Dansk Kvindesamfund udgav fra 1885 medlemsbladet 'Kvinden og Samfundet'. Ifølge første udgave af bladet var dets formål følgende:

*"1) give Oplysninger om Kvindens Stilling herhjemme, 2) bringe Breve og Meddelelser fra alle civiliserede Lande om Sagens Stilling dér, 3) underkaste Spørgsmaalene en alsidig Drøftelse, - og endelig, 4) bringe Forslag til Reforme, der paa bedste Maade kunne stemme med vore hjemlige Forhold."*⁴⁹

Ifølge redaktionens indledning til første udgave skete oprettelsen af 'Kvinden og Samfundet' blandt andet, fordi Dansk Kvindesamfund havde mærket en stigende interesse for kvindesagen, og de derfor så det nødvendigt at skabe et blad, hvori 'Kvindesagens venner' kunne give udtryk for, hvad de mente skulle ændres og forbedres i kvindernes forhold. Desuden skulle bladet fungere som Dansk Kvindesamfunds ansigt udadtil.

I denne forbindelse opfordrede Dansk Kvindesamfund:

*"...alle vore Læsere til at staa os bi ved at tage Del i denne Drøftelse; men især vende vi os til vore Læserinder. Det er for Kvindens Sag, vi kæmpe; Kvinderne bør da være de første til at sige, hvad de ønske, og hvorledes de ønske det."*⁵⁰

Det er 'Kvinden og Samfundet's formål at fremstille de krav, som kvindesagen stiller samt at debattere disse:

*"Kun ved en alsidig Drøftelse kunne disse Spørgsmaal faa deres Besvarelse, og at fremkalde en saadan, det er, hvad "Kvinden og Samfundet" har sat sig som Opgave."*⁵¹

'Kvinden og Samfundet' var dermed ment som et debatforum hvor medlemmerne og andre med interesse i kvindesagen kunne diskutere indholdet i denne.

Kvinden og Samfundet årgang 1885-88

For at svare på vores problemformulering må vi finde frem til, hvem der ytrede sig i Dansk Kvindesamfunds medlemsblad i årene 1885 – 1888. Den metodiske udvælgelse af

---

⁴⁹ Kvinden og Samfundet 1885 s. 1

⁵⁰ Kvinden og Samfundet 1885 s. 2

⁵¹ Kvinden og Samfundet 1885 s. 2

kilderne skal ses ud fra, at de enkelte sager, sædelighedsfejden, tjenestepigedebatten og ligestillingsdebatten, er debatter vi ud fra vores forskningslitteratur er blevet sporet ind på forekom midt i 1880'erne. Derudfra har vi i de enkelte årgange kunnet se en overvægt af indlæg omhandlende de forskellige temaer. Vores analyser bygger dermed på en kombination mellem at være blevet sporet ind på debatterne ud fra forskningslitteraturen, men derfra selv har udvalgt de specifikke årgange hvori der findes mest om f.eks. tjenestepigedebatten.

I årgang 1885 af 'Kvinden og Samfundet' er der 27 egentlige indlæg, i hvilke forskellige spørgsmål om kvindernes stilling diskuteredes eller kommenteredes. Foruden dette er der diverse faktuelle oplysninger fra Dansk Kvindesamfund som notitser og oplysninger om Dansk Kvindesamfunds virksomhed. Emnerne er blandt andet diskussion af kvindernes stilling i ægteskabet og deres adgang til selverhverv. Af de 27 indlæg drejer seks sig om tjenestepigernes stilling. Der var således i 1885 en betydelig del af debatten, der var koncentreret om tjenestepigernes stilling dog uden at være det eneste emne, der blev debatteret. De andre indlæg i 1885 er spredte indlæg, med blandt andet internationale artikler, artikler omhandlende valgretsspørgsmålet osv., men ingen af indlæggene udgjorde på samme måde som tjenestepigedebatten en sammenhængende debat.

Da vi ønsker at analysere debatten omkring tjenestepigerne for at finde frem til, hvordan Dansk Kvindesamfund og andre, der ytrede sig i 'Kvinden og Samfundet', forholdte sig til classeskel i samfundet og indenfor kvindebevægelsen og social ansvarlighed, er årgang 1885 derfor et godt udgangspunkt.

I de i alt 30 indlæg i årgang 1886 er et par af temaerne kvinders valgret og kvinders adgang til erhverv. Desuden forekommer et par indlæg om uægte børn og deres mødres retsstilling. Ingen af disse indlæg kan dog siges, at være dominerende denne årgang.

Vi har valgt ikke at beskæftige os med debatten om kvinders valgret, der optræder i årgang 1886. Dette har vi gjort, fordi diskussionen om valgret først rigtig tog til efter 1900, jf. Dahlerups bølgetese. I slutningen af 1880'erne vurderer vi samtidig, at der i 'Kvinden og Samfundet' var andre spørgsmål, der havde en højere prioritering end valgret og som optog mere plads i bladet.

Indlæg om kvinders adgang til erhverv har desuden heller ikke direkte relevans i forhold til vores problemstilling, men vil blive berørt i det omfang, vi finder det nødvendigt i forbindelse med debatten om ligestilling.

I årgang 1887 af 'Kvinden og Samfundet' er der 37 indlæg foruden de førnævnte oplysninger af forskellige art, som hører hver årgang til. Emnerne i denne årgang spænder fra valgret og kvinders adgang til erhverv over forslag til reform af kvinders klædedragt og diskussion af ligestilling i ægteskabet. Mest dominerende var dog diskussionerne af sædelige spørgsmål, hvilke udgør otte af de 37 indlæg. De resterende indlæg havde spredt fokus eller var notitser. At der forekom otte indlæg skyldes ikke mindst, at det var dette år, at sædelighedsfejden mellem Brandes og Bjørnson foregik, hvilket smittede af på indlæggene i 'Kvinden og Samfundet'.

Det er derfor denne årgang, der er mest interessant i analysen af debattørernes stillingtagen i forhold til det sædelige spørgsmål, idet vi derigennem kan belyse kvindernes syn på køn og seksualitet, og i det hele taget synet på forskelle og ligheder i mænd og kvinders naturlige drifter.

I årgang 1888 er der ikke nogen særlig overvægt af nogen af de tre emner, vi vil behandle i analysen. Der er et par enkelte indlæg om sædelighed og en del om kvinders stilling i familien og i erhverv. Desuden er der otte indlæg om tjenestepigers stilling. Disse udgør en pæn mængde af de samlede 50 indlæg, men da en del af disse omhandler tjenestepigernes forhold på landet, vil vi kun bruge de få, der har relation til forholdene i borgerskabets København.

Derudover er det første indlæg i årgang 1888 interessant i forhold til tjenestede-batten. Det er ikke et egentligt debatindlæg, men et indlæg fra Dansk Kvindesamfund som forening, hvori de gjorde opmærksom på oprettelsen af et fæstekontor for tjenestepiger, som på dette tidspunkt var ved at komme i stand.

Disse indlæg er brugbare i forbindelse med spørgsmålet om tjenestepigernes stilling, fordi det blev forklaret, hvad formålet med oprettelsen af dette fæstekontor var og dermed giver anledning til en diskussion af, hvilke interesser Dansk Kvindesamfund havde i forhold til at forbedre forholdene for tjenestepigerne.

I alle årgange gælder det dog, at vi har udvalgt de af indlæggene, vi finder mest repræsentative i forhold til den enkelte analyse. Det betyder, at vi har udvalgt indlæg til at belyse de forskellige sider af debatten i de enkelte sager og dermed også fravalgt at benytte flere kilder med synspunkter, der er meget lig hinanden.

Dansk Kvindesamfunds småskrifter

Foruden selve bladet Kvinden og Samfundet udgav Dansk Kvindesamfund også en række såkaldte 'Smaaskrifter' af ca. 20-30 sider. Formålet med disse var ifølge 'Kvinden og Samfundet',

*"...at behandle enkelte Kvindesagen vedrørende Emner fyldigere og mere udførligt, end det kan ske i »Kvinden og Samfundet«, og saaledes afgive Grundlag for Forhandlinger i dette."*⁵²

Det er således muligt for os i disse hæfter at finde en mere uddybet behandling af debatten om kvinders stilling. Frem til 1893 var der i alt udgivet 12 småskrifter⁵³ om vidt forskellige emner, men der er især to af disse, der har betydning for os. Disse er begge skrevet af Astrid Stampe, som spillede en betydelig rolle i diskussionen af det sædelige spørgsmål. De øvrige småskrifter, der indtil 1888 er udgivet beskæftiger sig med emner, der ligger udenfor vores problemfelt, så som uægte børn og deres mødres retsstilling. Vi har derfor valgt kun at bruge de to småskrifter af Stampe, da disse har relevans for projektet.

I den forbindelse udgav Dansk Kvindesamfund i 1887 småskriftet 'Kvindesagen', af Stampe, hvori hun kortfattet redegjorde for kvindesagen for på denne måde at vinde de folk, der

*"...hidtil af mangel paa Kendskab til Sagen (...) har stillet sig i Modstandernes Lejr..."*⁵⁴

Det andet småskrift af Stampe 'Kan kvindesagen og sædelighedssagen skilles ad?' er fra 1888 og her diskuterede Stampe de synspunkter, der blev diskuteret i forbindelse med det sædelige spørgsmål, som særligt optog 'Kvinden og Samfundet's' spalter i 1887. Dette

---

⁵² Stampe 1887 s. 23

⁵³ Lemche 1939 s. 43

⁵⁴ Stampe 1887 s. 1

skrift er således en af de mest udførlige behandlinger af det sædelige spørgsmål udgivet af Dansk Kvindesamfund.

Ingen af disse småskrifter vil vi dog analysere selvstændigt, da det ikke er vores intention at Stampe skal indtage en særlig position i analysen. Vi vil istedet benytte dele af småskrifterne i en kontekst med indlæggene fra 'Kvinden og Samfundet', hvor vi finder det relevant til belysning af emnet.'

Overvejelser i forbindelse med kilde- og litteraturvalg

Der er naturligvis meget andet materiale, der kan bruges til at belyse kvindesagen i slutningen af 1880'erne end det, der blev udgivet af 'Kvinden og Samfundet'. Det kunne være tidsskrifter fra de andre kvindeforening, der blev dannet i denne periode, avisartikler fra diverse dagblade og litterære værker, indenlandske som udenlandske, der tilsammen vil kunne give et fyldigt billede af kvindesagen generelt i perioden.

Vi har imidlertid valgt at fokusere på Dansk Kvindesamfunds syn på forskellige problematikker i perioden, der kom til udtryk som indlæg fra foreningens medlemmer og de personer omkring Dansk Kvindesamfund, der ytrede sig i 'Kvinden og Samfundet'. Personer som valgte 'Kvinden og Samfundet' som talerør må derfor formodes at have en interesse i Dansk Kvindesamfunds arbejde for kvindesagen. Vi vurderer derfor, at de kilder, hvori vi bedst vil kunne finde svar på vores problemformulering, er 'Kvinden og Samfundet' årgang 1885-88 samt enkelte småskrifter som supplerer.

Vi har dog foruden de nævnte udgivelser af Dansk Kvindesamfund orienteret os i og benyttet erindringer fra den første kvindelige læge Nielsine Nielsen. Dette har vi gjort, fordi Nielsen flere steder i kilderne blev inddraget som repræsentant for en opposition indenfor Dansk Kvindesamfund. Denne opposition er vigtig at have med i analysen af de forskellige synspunkter i foreningen, men da hverken Nielsen eller andre af oppositionens medlemmer ytrede sig nævneværdigt i 'Kvinden og Samfundet' i form af indlæg, har vi benyttet Nielsens erindringer, idet vi her kan få en forståelse for, hvorfor hun tog de standpunkter, hun gjorde, i de forskellige debatter.

Selvom Nielsens erindringer ikke udgør en bærende del af kildematerialet for vores analyse, og vi kun benytter det i et enkelt tilfælde, ser vi det alligevel nødvendigt at nævne, at denne kilde ikke præcist kan dateres. De originale erindringer, som vi bruger, er givetvis ikke udgivet, men overleveret i familien, og der er således ikke angivet udgivelsesår eller datering i disse. Det eneste, der kan spore os ind på, hvornår begivenheder er nedskrevet, er, at Nielsen et sted beretter, at hun var 40 år i den skrivende stund. Eftersom Nielsen blev født i 1850, regner vi derfor med, at erindringerne blev nedskrevet omkring, eller i hvert fald ikke før, 1890, hvis de da er nedskrevet nogenlunde samtidigt.

Derudover vil den forskningslitteratur, vi i øvrigt har benyttet, kontekstualisere og danne rammen om kildematerialet, hvilket samlet vil give os et nuanceret billede af kvindesynet i og omkring Dansk Kvindesamfund i slutningen af 1880'erne.

I forbindelse med vores valg af 'Kvinden og Samfundet' samt Dansk Kvindesamfunds småskrifter som vores bærende kildemateriale, er der nogle punkter, det kildekritisk er vigtigt at være opmærksomme på.

Da det er Dansk Kvindesamfund, der udgiver de skrifter, vi benytter, kan der være problemer med at adskille hvilke oplysninger, der er direkte udgået fra Dansk Kvindesamfund som foreningens ansigt udadtil, og hvilke der ikke er.

Det er i denne forbindelse vigtigt at lægge mærke til om et indlæg eller en notits er underskrevet af redaktionen af 'Kvinden og Samfundet' eller af Dansk Kvindesamfunds 'Styrelse'. Selvom redaktionen på 'Kvinden og Samfundet' består af medlemmer af Dansk Kvindesamfund, er det ikke ensbetydende med, at det er foreningens holdning, der entydigt kommer til udtryk gennem redaktionens udtalelser. Den ansvarshavende redaktør er ikke den samme i alle årene, og dennes interesser kan variere fra Dansk Kvindesamfund som forening eller dele af foreningen. I analysen af sædelighedsdebatten optræder en redaktør således også som debattør, hvilket kan have påvirket debatten.

Vi må derfor tage højde for, at den enkelte redaktør eller redaktion kan have udvalgt indlæggene med omhu og haft interesse i, at lade bestemte holdninger dominere bladet.

Samtidig skal vi også være opmærksomme på, at 'Kvinden og Samfundet' var Dansk Kvindesamfunds blad og ansigt udadtil, og at foreningens styrelse må have haft en betydelig indflydelse på valg af redaktion og dermed indflydelse på, hvilket billede

foreningen sendte gennem bladet – uanset, hvilke eventuelle interne stridigheder, der ellers måtte forekomme. 'Kvinden og Samfundet' er Dansk Kvindesamfunds organ udadtil, men afspejler samtidig de uenigheder, der har været også Dansk Kvindesamfunds medlemmer imellem.

Lighed og særart – faglitteraturens bud på begreber til forståelse af vores problemfelt

Lighed og særart som analysebegreb

Ifølge kvindeforsker Hanne Rimmen Nielsens historiografiske statusartikel fra 1992 'Køn, kultur, repræsentation – nyere tendenser i international kvindehistorisk forskning' har diskussionen om, hvorvidt kvinder og mænd skal ligestilles, fordi de er ens, eller fordi de er forskellige, knyttet sig tæt til kvindebevægelsen, siden dens start i slutningen af 1800-tallet. Denne modsætning kaldes også diskussionen om lighed eller særart og er behandlet af køns- og kulturforskere især under kvindebevægelsens tredje bølge, fra 1970erne og frem.⁵⁵

Problemstillingen omkring lighed og særart behandles desuden af kvindeforsker Anna-Birte Ravn i artiklen 'Mål og midler i den gamle og nye kvindebevægelse' fra 1989. Ravn mener, at man med modsætningen mellem særart og lighed er med til at skabe et uløseligt dilemma. Hun argumenterer for, at man ved at kræve forskelsprincippet risikerer at favorisere manden som værende normen og kvinden som den afvigende, idet det er manden, der allerede har de rettigheder, som kvinden ønsker at opnå. Teoretisk karakteriserer Ravn lighed og særart på følgende måde: Ved *lighed* ses kønnene som værende principielt ens og skal derfor have de samme rettigheder. Ved *særart* menes der, at kvinder og mænd er forskellige, og at kvinder derfor kan bidrage til samfundet med deres egenart, særlige egenskaber og kvindelige værdier og derfor bør ligestilles med manden.⁵⁶ Hun beskriver dog valget mellem lighed eller særart som en umulighed og denne problematik som et evigt dilemma for kvinderne i forhold til deres selvopfattelse og derigennem midler og mål til at forbedre deres stilling i samfundet:

---

⁵⁵ Rimmen Nielsen 1992 s. 7 ff.

⁵⁶ Ravn 1989 s. 8

”Mange kvinder opfatter uden tvivl valget mellem ligestilling og ligeværd, mellem kønnenes lighed og særart/forskellighed, som pinefuldt og i realiteten umuligt. Hvis vi vælger ligheden og ser bort fra forskellene, skaber vi en fejltagtig neutralisering mellem kønnene. Hvis vi fokuserer på forskellene og underbetoner ligheden, bidrager vi til stigmatiseringen af kvinder som anderledes/afvigende”⁵⁷.

Ravn tilføjer i denne forbindelse, at hun ikke blot ser valget mellem lighed eller særart som umuligt, men også unødvendigt, da modsætningen er falsk og kun bidrager til at låse udviklingen af kvinderne fast i en bestemt hierarkisk synsvinkel.

Johanne Maria Jensen forklarer i 'Da kvindebevægelsen dukkede op' baggrunden for opfattelsen af kvinderne ud fra et særartsperspektiv, som begrundet ud fra et kulturelt synspunkt, hvor man anså kvinders evner og erfaringer som tillærte ud fra hendes position i samfundet. Andre mente, at forskellene var biologiske på baggrund af kvindernes mulighed for at føde børn.⁵⁸

Mørch tilføjer i denne sammenhæng, at opfattelsen af mennesket i slutningen af 1800-tallet gennemgik en forandring. Inden den biologiske arvelighedsteori for alvor brød igennem omkring 1900, var man af den opfattelse, at reproduktion foregik ved, at 'kim', indeholdende egenskaber fra mand og kvinde, smeltede sammen og blev til et barn:

”Eftersom disse kim stadig dannedes, måtte man antage at afkommet arvede forældrene i den tilstand, i hvilken de befandt sig umiddelbart forud for undfangelsen. En konsekvens af teorien blev derfor, at erhvervede egenskaber nedarvedes”⁵⁹.

Opdragelse kunne derfor påvirke individet, men da livet var gudgivet, handlede vi efter vor særegne natur og en uforanderlig grundstruktur⁶⁰. Med Darwin ændredes menneskeopfattelsen til, at verdenen udviklede sig og fremskridtet var baseret på, at det bedste ville overleve. Mørch beskriver, at dette verdenssyn medførte, at folk tillagde deres egne egenskaber og dermed egne værdier og normer særlig betydning, da det jo netop var dem, der havde overlevet og derfor måtte de være de bedste⁶¹.

---

⁵⁷ Ravn 1989 s. 8

⁵⁸ Jensen 1987 s. 13-14

⁵⁹ Mørch 1991 s. 262

⁶⁰ Mørch 1991 s. 245

⁶¹ Mørch 1991 s. 261 ff.

Modsætningen om, at menneskets karaktertræk enten var naturgivne eller tillærte gennem opdragelse kom også til udtryk i indlæggene i 'Kvinden og Samfundet' og det diskuteres, hvorvidt forskellene på mænd og kvinder bundede i enten det ene eller det andet.

Ravn behandler i sin artikel også den 'gamle' kvindebevægelse, som Dahlerup betegner som første bølge, det vil sige tiden omkring Dansk Kvindesamfunds oprettelse i slutningen af 1800-tallet. Selvom vi i vores analyse ikke behandler valgretsspørgsmålet, er Ravns kommentar i denne forbindelse dog interessant i forståelsen af særartsproblematikken. I 1906 ændrede foreningen sin formålsparagraf til også at indeholde kravet om fuld ligestilling i politisk henseende. Ifølge Ravn var ordet 'ligestilling' vagt, og dækkede over at kvinderne blot ønskede rettigheder som mændenes og ikke, at disse skulle afgive magt og privilegier. Alligevel mener Ravn at ordet ligestilling formåede at kombinere den modsætning, som nutidens kvindeforskning har været med til at opildne mellem særart og lighed. Ved at kræve lige stilling med mændene kunne kvinderne nemlig bevare det, de definerede som deres kvindelighed og særlige værdier, samtidig med, at de krævede lighed i forhold til de politiske spørgsmål.⁶² Ligheden kræver ifølge Ravn, at man til bestemte formål ser bort fra forskelle. Mellem mænd og kvinder og internt kønnene imellem.⁶³ Spørgsmålet er, om vi også kan finde denne ligestillingsopfattelse i kilderne, eller om den er anderledes?

Ravns fortolkning af lighed og særartsbegrebet kan i forhold til vores analyse af indlæggene i 'Kvinden og Samfundet' desuden bruges til at understrege, at når kvinderne, eller mændene, argumenterede for enten lighed eller særart, ikke automatisk skal ses som en modsætning, da datidens aktører ikke nødvendigvis så lighed og særartsargumenter som uforenelige modsætninger, men som forskellige måder til at nå et samlet mål. På baggrund heraf bruger vi lighed og særartskonflikten som analyseredskab i analysen til undersøgelse af, hvordan kvinderne argumenterede med lighed eller særart som midler for at nå deres mål.

---

⁶² Ravn 1989 s. 12

⁶³ Ravn 1989 s. 9

Lighed og særart i Dansk Kvindesamfund og 'Kvinden og Samfundet'

Brugen af lighed og særart som analysebegreb i forbindelse med Dansk Kvindesamfund underbygges af Jensen, der redegør for, at der i kvindebevægelsen altid har eksisteret uenigheder omkring spørgsmålet om lighed eller særart.⁶⁴ Da foreningen repræsenterede mange forskellige typer kvinder, var der også forskellige opfattelser af kvinder som værende ens med eller forskellige fra mænd. Husmødres arbejdsopgaver var væsentligt anderledes end mænds, og 'kvinden som særart' var derfor den gængse opfattelse hos disse. At kvinder havde særlige evner i forhold til moderrollen og arbejdet i hjemmet kommer til udtryk i en lang række af kilderne, og da det dengang var meget almindeligt at være husmor, var forestillingen om, at kvinder sås som værende anderledes fra mænd, en udbredt opfattelse omkring 1900 også i 'Kvinden og Samfundet' og dermed i Dansk Kvindesamfund.⁶⁵ Dette uddybes af Jensen, der beskriver, at kvinderne så deres køn som besiddende særlige egenskaber i forhold til børn og hjem, og hvis kvinderne alligevel ønskede at arbejde, betød det dobbelt arbejde, da rollen som moder og hustru også skulle passes.

På trods af dilemmaet omkring moderrollen vurderer Jensen, at opfattelsen af, at kvinder og mænd burde ligestilles på arbejdsmarkedet, og at der derfor skulle kræves lige rettigheder kønnene imellem, generelt bredte sig i foreningen i slutningen af 1880'erne.⁶⁶

Brug af begreber – Kvinden eller kvinder

Definitionen af aktørerne er afgørende for analysen af indlæggene i 'Kvinden og Samfundet' samt for at kunne danne et billede af, hvilke kvindesyn debattørerne havde. Vi har metodisk valgt at definere aktørerne som 'kvinder' i ubestemt form, da det giver mulighed for at kunne understrege den forskellighed i kvindeliv, vores forskningslitteratur tegner et billede af. I forlængelse af lighed og særartssynsvinklen i vores analyse af kvinderne i 'Kvinden og Samfundet' er definitionen 'kvinder' frem for 'kvinden' også nødvendig for ikke at skære alle kvindernes midler og mål over én kam. Når de forskellige debattører taler om 'kvinde' og 'kvinden', er der derimod tale om en

---

⁶⁴ Jensen 1987 s. 12

⁶⁵ Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 81 samt Stampe 1888 s. 30

⁶⁶ Jensen 1987 s. 14

bestemt kvindelighedskonstruktion. Vores valg af 'kvinder' som begreb bygger derfor på, at vi ikke har som formål at konstruere et bestemt billede af 'kvinden', men netop vise, at der var nuancer kvinder imellem, og vi vil derfor ikke betegne dem under en og samme kategori.

På tværs af begrebsdefinitioner er fokus i kvinde- og kønsforskning ifølge Rimmen Nielsen at gøre kvinder synlige i historien, men hun beskriver i denne forbindelse en central problematik ved at beskæftige sig med kvindehistorie. Tendensen kan ofte være, at man enten bygger undersøgelsen på hierarkiske og forskelsbaserede kønsteorier eller ender i den anden grøft, der med kvindeforskeren Joan Scotts ord er karakteriseret ved en udvikling hen mod 'modstand mod teori', som hun vurderer meget kvindeforskning beklageligvis arbejder sig hen imod.⁶⁷ I forhold til særart og lighedsbegrebet kan denne skillelinie være problematisk og betyde en fastlåsning af vores analyse. En løsning på denne problematik kan, som Ravn gør rede for, være vigtigheden af at ophæve modsætningen mellem det, hun betegner som 'lighedsfeminisme' og 'forskelsfeminisme', idet den vil skade det fælles mål:

*"At arbejde frem mod et samfund uden kønsmæssig dominans og undertrykkelse."*⁶⁸

For at opnå dette mål må vi ifølge Ravn derfor bryde med den tidligere kvindeforsknings opdeling af lighed og særart, hvilket tydeliggør at Ravn både har en teoretisk, men også politisk interesse med sin forskning. Hun er her inspireret af Joan Scott, som mener at kvinder skal insistere på, at kvinder er forskellige – også kvinder imellem. Ved at sige at kvinder og mænd er forskellige, siger kvinder nemlig samtidig, at alle mænd er ens og alle kvinder er ens.

Dahlerup følger op på kritikken af begrebsparret lighed/særart i teksten 'Ambivalenser og strategiske valg – om problemer i kvindebevægelsen og i feministisk teori omkring forskels- og lighedsbegreber' fra 2001. Her argumenterer hun for, at lighed ikke er særartens modsætning og at disse to begreber ofte fejlagtigt sammenkædes trods at de argumenterer indenfor to forskellige dimensioner, en politisk og en ontologisk:

---

⁶⁷ Her citeret af Rimmen Nielsen 1992 s. 9

⁶⁸ Ravn 1989 s. 8

”Det modsatte af difference er ikke equality, men sameness. Hvorvidt kvinder og mænd er lige eller forskellige drejer sig om det ontologiske spørgsmål om væren og menneskelighed. Det modsatte af ulighed (inequality) er ikke ensartethed (eller ensretning, som det også siges) men lighed (equality). Her drejer argumentationen sig da om politiske eller strategiske indsatser eller mål, f.eks. lige løn mellem kvinder og mænd – eller ulige løn.”⁶⁹

Det er derfor muligt at se de to begreber som to midler til det samme mål, f.eks. ligestilling i ægteskabet.

I den forbindelse argumenterer Ravn for, at lighed skal opnås på baggrund af forskellighed, da årsagen til at kræve lighed ville forsvinde, hvis vi alle var ens på forhånd:

”Lighed er netop et krav om at se bort fra forskelle til bestemte formål. Forskellene er så at sige inkluderet i lighedsbegrebet, de ligger implicit i det.”⁷⁰

Dette synspunkt kan umiddelbart synes modstridende i forhold til medlemmerne i Dansk Kvindesamfunds brug af kvindebegrebet. I indlæggene i 'Kvinden og Samfundet' er der en gennemgående tendens til at tale om 'kvinden' i bestemt form, hvilket vi har en lang række eksempler på i analysen. Denne sammenfatning af kvindeskønnet i 'kvinden' siger noget om, hvordan debattørernes konstruerer et kvindebillede og derigennem, hvordan deres overordnede kvindesyn var. De mente, at deres sag var af så almengyldig nødvendighed, at de kunne tale på alle kvinders vegne og talte alle kvinders sag. Desuden er det en nødvendighed for kvinderne på daværende tidspunkt at tale om kvinden i nogle sammenhænge og kvinder i andre, afhængigt af det de ønskede at opnå. Det var derfor ikke nødvendigvis et velovervejet valg, at kvinderne og debattørerne i 'Kvinden og Samfundet' brugte betegnelsen 'kvinden', men nærmere, at tendensen på dette tidspunkt var, at man samlet set beskrev kvinder som 'kvinden', idet det var en naturlig opfattelse at sætte kvinder i samme kategori. Mørch tegner endvidere et billede af en generel samfundstendens i slutningen af 1800-tallet om at tale i absolutter, både indenfor samfundslivet og især igennem den nye videnskab. Man skulle således:

---

⁶⁹ Dahlerup 2001 s. 7

⁷⁰ Ravn 1989 s. 9

”... anskue helheden og sammenhængen i såvel naturen som kunsten, videnskaben og religionen.”⁷¹

Kvinderne i Dansk Kvindesamfund forudsatte ligeledes en ensbed mellem kvinder idet titlen på deres medlemsblad lægger vægt på ’kvinden i samfundet’.

Desuden kan debattørernes brug af ’kvinden’ og i forlængelse heraf også brugen af ’en kvindelig natur’, ’kvinden’ osv. i samtiden have konstrueret et billede af en idealkvinde og derigennem opstillet en norm – eller ifølge Mørch søgt bekræftelse i en samfundstendens – der kan have været svær at modsige for andre kvinder i ’Kvinden og Samfundet’, for ikke at komme på kant med normen. I analysen er det derfor vigtigt at holde sig for øje, at der både tales om borgerkvinderne og den opsatte norm for borgerkvinderne. Konsekvensen heraf kommer til udtryk i analysen og Rikken Nielsen fremhæver i denne forbindelse Scott, hvis teori kan nuancere betydningen af ’kvinden’ frem for ’kvinder: Hvis fokus flyttes fra kvindestudier og ’her-story’ til kønsteori og ’gender’, bliver begreber som ’kvinden’ og ’kvinder’ til genstand for en historisk analyse, frem for feministiske analysebegreber. Herved undgår vi en jagt på, hvad debattørerne i indlæggene i ’Kvinden og Samfundet’ mente med deres definition af ’kvinden’ frem for ’kvinder’, hvad vi reelt set ikke har mulighed for at besvare, og kan i stedet fokusere på debattørernes særart og lighedssynspunkter og derigennem midler og mål til at forbedre deres stilling i samfundet.

Yvonne Hirdman sætter i artiklen ’Särart – lighed: Kvinnorörelsens Scylla och Karybdis?’ problematikken ind i en historisk og forklarende kontekst med et bud på en periodisering af lighed og særartsbegrebet, som hun karakteriserer som en bølgebevægelse gennem hele kvindebevægelsens historie, fra fokus på lighed i starten af bevægelsen til en højere grad af særartsfokusering i mellemkrigsperioden.⁷² Hun tilføjer i denne forbindelse en model om kvindeideologier- og strategier i et historisk perspektiv og har følgende definition af samtidens brug af et henholdsvis lighed eller særartsperspektiv, i forhold til vores afgrænsning af kvindebevægelsens første periode:

”Lighed og ’manden som norm’ indebar et traditionelt lighedsideologisk standpunkt, biologiske forskelle nedtones, ligheder understreges, kvinderne stillede krav

---

⁷¹ Mørch 1991 s. 245

⁷² Hirdman 1986 s. 30 ff.

*om rettigheder, som mændene allerede havde opnået. Denne position var som nævnt karakteristisk for den tidlige kvindebevægelse ca. 1880 til 1920". Særart og 'manden ikke norm' indebar en vægt på kønnenes forskellighed og en accept af kønsarbejdsdelingen mellem hjem og samfund som naturlig. Denne position kan ikke tidsfæstes præcist, den er udbredt gennem hele 1800-tallet og lever videre ind i det 20. århundrede."*⁷³

I forhold til indlæggene i 'Kvinden og Samfundet' og debattørernes kvindesyn ud fra et lighed- eller særartsperspektiv kan denne karakteristik anvendes som analyseredskab, til at sætte indlæggene ind i en teoretisk, historisk kontekst og kan samtidig som ramme for lighed eller særart give os mulighed for at vurdere, om der i kilderne argumenteres ud fra enten lighed og særart, eller om skillelinien er mindre hård og dermed giver et mere nuanceret billede af medlemmernes kvindesyn.

Kvindesyn i Dansk Kvindesamfund – en analyse af mål og midler i indlæg i 'Kvinden og Samfundet'

Sædelighedsdebatten

I 1887 opstod der i 'Kvinden og Samfundet' en debat om sædelighed. Debatten foregik samtidig med 'Sædelighedsfejden', en fejde mellem samfundsdebattøren Georg Brandes og den norske forfatter Bjørnstjerne Bjørnson, der i sit skuespil 'En handske' havde argumenteret for mere sædelighed i samfundet. Den efterfølgende avisfejde mellem Brandes og Bjørnson var fjendtlig med en hård tone, og fejden ebbede først ud, da den til sidst kun kredsede om de to debattørers personlige antipati for hinanden. Den hårde tone kom også til udtryk i en kommentar fra Brandes til Elisabeth Grundtvig, medlem af Dansk Kvindesamfund, som hun senere stævnedes ham for. Dette medførte, at redaktøren af 'Politiken', Hørup, som havde bragt Brandes kommentar blev idømt en bøde for at have bragt den stødende artikel.⁷⁴

Sædelighedsfejden skal ses i lyset af den tid, den opstod i. Ifølge Rosenbeck blev kvinder ikke betragtet som seksuelle væsener, og deres kønsdrift blev overført på moderinstinktet

---

⁷³ Rimmen Nielsen 1992 s. 18

⁷⁴ Lemche 1939 s. 58

og rettet mod forplantning, hjem og børn. Seksualitet og driftliv var forbeholdt mændene. Det var opfattelsen af kvinder, som sat over de seksuelle drifter, der diskuteredes i sædelighedsdebatten.⁷⁵

Rosenbeck citerer 'Ordbog over det danske sprog' fra 1946, at sædelighed er det:

*"som er i overensstemmelse med moralens krav specielt med hensyn til beherskelse af de lavere (navnlig erotiske, seksuelle) drifter."*⁷⁶

Artiklerne om sædelighedsspørgsmålet i 'Kvinden og Samfundet' begyndte at dukke op i foråret 1887 med Grundtvigs indlæg 'Erotik og Kvinder'.⁷⁷ Sædelighedsdebatten var, at dømme ud fra omfanget af artikler, udover indlæg om valgretskravet, den mest omfangsrige debat i årgang 1887, hvilket kan sige noget om dens vigtighed for medlemmerne. Det var endvidere naturligt, at debatten netop dette år dominerede bladet, idet Sædelighedsfejden også foregik på dette tidspunkt. Debatten i 'Kvinden og Samfundet' aftog dog i løbet af året og optrådte nærmest ikke i årgang 1888. Det skal i denne forbindelse nævnes, at Grundtvig var redaktør til udgangen af 1887, hvilket kan have haft betydning for de optagne indlæg og udvalgte debatter, der prægede 'Kvinden og Samfundet' i perioden før og efter redaktørskiftet.

I 'Erotik og Kvinder' fra 1887 brugte Grundtvig en svensk frisindet novelle til at argumentere for, at 'den moralske' borgerkvinde kunne og burde undertrykke sine drifter. Novellen handlede om, at kvinder ikke skulle undertrykke deres drifter, hvilket Grundtvig opponerede imod. Grundtvig fulgte d. 16. marts 1887 op på dette indlæg med talen 'Nutidens sædelige lighedskrav' i Dansk Kvindesamfund. Talen blev efterfølgende bragt i 'Kvinden og Samfundet', og redaktionen af 'Kvinden og Samfundet', med Grundtvig som redaktør, noterede i denne forbindelse, at salen var overfyldt, og at alle var enige med Grundtvigs udtalelser.⁷⁸ At der direkte står i 'Kvinden og Samfundet', at salen var overfyldt, vidner om, at det på den ene side kan have været i Grundtvigs interesse som redaktør, at fremhæve Dansk Kvindesamfunds og nok især sine egne synspunkter på dette felt, men samtidig er det et tegn på medlemmernes fokus på debatten.

---

⁷⁵ Rosenbeck 1987 s. 97

⁷⁶ Rosenbeck 1987 s. 97

⁷⁷ Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s.33

⁷⁸ Kvinden og Samfundet 1887 s. 65

Grundtvig var meget engageret i debatten om sædeligheden og det var ifølge Lemche hende, Dansk Kvindesamfunds bestyrelse henvendte sig til, da denne ønskede at gøre sædelighedsfejden:

*”... til Genstand for drøftelse mellem Kvinder som en Protest mod de Mænd, der uden at høre Kvindernes Mening havde dristet sig til at erklære, at kønslig Afholdenhed i mange Tilfælde havde skadet Kvinder paa Legeme og Sjæl.”*⁷⁹

Dette må betragtes som en væsentlig grund til, at sædelighedsdebatten fik så megen interesse og plads i 'Kvinden og Samfundet' som den gjorde, for som Johanne Maria Jensen påpeger, så var denne debat en ren ideologisk debat, der ikke var knyttet til noget praktisk organisationsarbejde.⁸⁰

Ifølge Lemche påpegede Grundtvig som redaktør overfor styrelsen i Dansk Kvindesamfund, at hun ville gå af, hvis ikke det blev ordnet sådan at hun – som redaktør – ene og alene stod for, hvad der blev skrevet og trykt i bladet.

*”Hun foreslog Forholdet ordnet saaledes, at Redaktøren arbejdede ganske selvstændig, dog at Styrelsen kunde afskedige ham eller hende med en Maanedes Varsel.”*⁸¹

Det skal i denne forbindelse nævnes, at Lemche bygger sit værk på Dansk Kvindesamfunds arkiver, hvilke hun også citerer fra.

I sin tale 'Nutidens sædelige Lighedskrav' fra 1887 argumenterede Grundtvig for sædelighedskravet og modargumenterede desuden påstanden om, at driftsundertrykkelse kunne være usundt med argumentet for, at det nyopståede krav i samfundet om kvinders frisind var skabt for at tilfredsstille mænds umættelige drifter:

*”... enten det er Mændenes virkelige Natur eller ej, så rører der sig for tiden et voldsomt Driftliv hos mange af dem, så voldsomt og ustyrligt, at de uden videre tanke for følgerne kræver Kvinderne og hele Samfundsordenen omdannet, blot for at denne ene Drift kan blive tilfredsstillt.”*⁸²

---

⁷⁹ Lemche 1939 s. 55

⁸⁰ Jensen 1987 s. 163

⁸¹ Lemche 1939 s. 44

⁸² Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 85

Grundtvig hævdede, at kvinder stræbte efter at blive lige for loven med mænd, men at 'samfundsbevidstheden' samtidig krævede, at kvinder skulle være sædelige. Kvinders sjælelige trang var ifølge Grundtvig ej legemlig, men efter kærlighed, og da sanseligheden var et underordnet moment i kvinders daværende natur, behøvede den ikke at blive ændret. Frisind ville ifølge Grundtvig tværtimod medføre andre kvaler. F.eks. familiens opløsning og dermed kvindernes 'base', hvor den kvindelighed, der skulle tæmme mændenes driftliv, blev udviklet.

Lighed og særart i sædelighedsdebatten

Lighed og særarts-problematikken kom til udtryk hos Grundtvig i diskussionen af, hvorvidt kvinder burde blive som mænd eller, som hun selv argumenterede for, at mænd burde underordne sig den kvindelige sædelighed. Sædelighed blandt både mænd og kvinder var ifølge Grundtvig efterstræbelig, da det var udtryk for et højere stadie i forhold til dyr og 'de vilde', dvs. primitive folkeslag, og derfor en forbedring af hele samfundet.

Grundtvig mente, at samfundet ville blive forbedret i kraft af en tilførsel af kvindelige værdier, i tale sat i bestemt form som 'kvinden' og 'kvindens natur':

*"Det syder og brænder heller slet ikke saa stærkt, dette Blod; vi kan godt styre det; thi vores Natur er anderledes end Mændenes. (...) Sikkert er det: Kvinden har endnu en kyskere Natur end Manden."*⁸³

Grundtvigs konsekvente brug af absolutter såsom 'kvinden' og 'vores natur' i karakteristikken af de kyske og moralske borgerkvindeværdier er et tegn på hendes kvindesyn, ud fra hvilket hun ikke bekræftede, at borgerkvinderne skulle være en broget skare, men tværtimod så dem som en samlet gruppe under betegnelsen 'kvinden'.

Hun argumenterede for sit kvindesyn med særart frem for lighed, idet hun mente, at samfundet ville blive bedre i kraft af en tilførsel af kvindelige værdier.

Grundtvigs snævre definition af en borgerskabskvinde kan i praksis desuden have betydet, at kvinder, der enten ikke var enige eller levede op til Grundtvigs moralske krav, ikke ytrede sig i debatten, for at undgå at fremstille sig selv som usædelige.

---

⁸³ Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 36

Dette problem tog Charlotte Sannom op i artiklen 'Et bidrag til forhandlingen om det sædelige lighedskrav'.⁸⁴ Hun startede med at understrege, at Dansk Kvindesamfund og dermed hende selv var enig med Grundtvig i, at mænd måtte blive lige så sædelige som kvinder, men gjorde samtidig opmærksom på, at sædeligheden for begge køn kunne være svær at leve op til:

*"Her kom den ene Dame efter den anden og fortalte os, at de ikke kendte noget til Driftslivet (...) men at just flertallet af os skulle være Engle, det kan jeg ikke tænke mig, og jeg tror heller ikke at det fordres af os".*⁸⁵

Sannom gav dermed udtryk for, at kvinder og mænd var ens på det sædelige område. Kvinder havde drifter ligesom mænd og havde ifølge Sannom også problemer med at undertrykke disse.

Dermed påpegede hun offentligt en, ifølge hende, dobbeltmoral blandt Dansk Kvindesamfunds medlemmer. Ved Grundtvigs tale d. 16 marts 1887 havde en lang række kvinder bifaldet Grundtvigs sædelighedskrav med, at de aldrig selv havde følt nogle drifter, men Sannom hævder, at dette bifald var et resultat af den oppiskede stemning.

Jensen giver en forklaring på, hvorfor kvinderne værnede om deres kyskhed. Hun gør her opmærksom på kvindernes sociale status i 1880'erne, hvor de var underlagt mændenes bestemmelser og det, at sige fra overfor mandens drifter og ønsker, samt at leve i kyskhed og fornægte sine drifter, blev kvindens værn og egen kamp mod manden.

*" Den moralske ret til at sige nej kunne give kvinder større kontrol over deres egen krop og dermed deres frugtbarhed. Inden for de rammer, som samfundet dengang angav, valgte mange kvinder derfor kyskheden og fornægtelsen af egen seksualitet frem for større seksuel frihed på mændenes betingelser."*⁸⁶

Dette viser, hvorledes kvinder kan have set det som et middel til at opnå rettigheder på andre områder, at de i det sædelige spørgsmål var overlegne.

---

⁸⁴ Sannom, Kvinden og Samfundet 1887 s. 109

⁸⁵ Sannom, Kvinden og Samfundet 1887 s. 109

⁸⁶ Jensen 1987 s. 163

Den meget alsidige Poul la Cour⁸⁷ svarede i 'Om forskellen mellem mandens og kvindens natur – åbent brev til Elisabeth Grundtvig' på Grundtvigs indlæg i sædelighedssagen.⁸⁸ Han var fortaler for kvindernes frigørelse og borgerlige ligestilling, men han mente, at Grundtvig i 'Erotik og Kvinder' gjorde kvindesagen til en kamp mod mændene ved at tillægge kvinder trangen til kærlighed, mens mænd ifølge la Cour kun sås som besiddende kønslige drifter. La Cour mente, at Grundtvig førte

*”Kampen for Kvindernes Frigørelse og Ligestilling, som om det var en Kamp mod Mændene, hvad det jo slet ikke skulde være.”*⁸⁹

Ifølge la Cour eksisterede usædeligheden for begge køn. La Cour mente, at hvor mændene fra naturens side var udstyret med en større kønsdrift end kvinder, var kvinderne i lige så høj grad underlagt en trang til koketteri. Den skillelinie som Grundtvig anlagde i 'Erotik og Kvinder', fremstillede ifølge la Cour mændene til fysiske og brutale, hvilket ikke var fremmede for ligestillingen. Han opfordrede derfor til, at kvinderne i samarbejde med mændene arbejdede for ligestilling på begge køns præmisser. Dermed udgør la Cours indlæg også et synspunkt i lighed og særart-problematikken, idet han var mere orienteret mod lighed end særart end Grundtvig og samtidig fortaler for ligestillingen mellem kønnene. La Cour argumenterede delvist ud fra et lighedssynspunkt, idet han mente, at mænd og kvinders kønsdrift og kærlighed ikke kunne sættes op som modpoler, men at begge køn rummede både drifter og kærlighed og derfor nærmede sig hinanden mere end de adskilte sig fra hinanden. La Cour var dog samtidig af den overbevisning, at mænd havde en større kønsdrift end kvinder, hvilket vil sige, at han placerer sig et sted midt i mellem særart og lighedsargumentationen, dog med hovedvægt på lighed.

At man har opfattet kvinders sjælelige trang som en trang efter kærlighed og ikke som en legemlig trang, behandles også af Rosenbeck. Hun beskriver, hvorledes det var opfattelsen, at det var i kærligheden, at menneskets kønsdrift var adskilt fra dyrets. Ifølge Rosenbeck blev det imidlertid hurtigt slået fast, at det nødvendigvis måtte

---

⁸⁷ Poul la Cour var, foruden at være lærer på Askov Højskole, dybt engagement i sociale forhold, opfinder af blandt andet vindmøllen. <http://www.poullacour.dk/dansk/cour.htm>

⁸⁸ La Cour, Kvinden og Samfundet 1887 s. 162

⁸⁹ La Cour, Kvinden og Samfundet 1887 s. 164

*” være kvindens opgave at sædeliggøre den dyriske kønsdrift, hvilket kun kunne ske ved, at man benægtede hendes seksualitet.”*⁹⁰

Det var dermed ikke kun Grundtvig, der havde denne opfattelse, men det var en del af den gængse tanke, at der blev stillet større krav til kontrol af kvinders kønsdrift, end det blev forventet af mænd.

I 'Svar til Poul la Cour' undskyldte Grundtvig for de udtalelser, hvori hun generaliserede mænd og understregede, at

*'Kvindesagen ikke fremmes ved, at Kvinderne stiller sig krigerisk overfor Mændene'*⁹¹.

Hun fastholdt dog sine standpunkter, der stod i kontrast til la Cours ønske om en fælles ligestilling af kønnene. Dette er igen tegn på særarts-synsvinklen, hvor interessen for en udvikling mod lighed afvistes til fordel for en samfundsindflydelse udelukkende på kvindernes præmisser, reguleret af deres, ifølge Grundtvig, særegne natur.

I svaret til la Cour uddybede Grundtvig samtidig sin opfattelse af, at 'kvindens' sædelighed var knyttet til en forfinelse af opdragelsen gennem århundreder, og at kønnene tidligere havde været mere lig, end de var nu, hvilket de ifølge Grundtvig igen kunne blive gennem opdragelsen og ved gradvis ændring af samfundsnormen. Grundtvig argumenterede med Darwin for, at kvindens kyskhed og troskab var erhvervet på et sent livsstadium, hvilket betød, at det kun var nedarvet til døtrene. Dette var ifølge Grundtvig ikke mændene forundt, og derfor argumenterer hun ud fra et særartssynspunkt, der udelukkende så kvindelige værdier som eneste mulighed for at oprette en civiliseret samfundsorden. Efter en lang række argumenter for forskellen på mænd og kvinder sluttede Grundtvig dog af med implicit at nævne betydningen af samfundets dom over en usædelig kvinde:

”Vi Kvinder, som fra vores tidligste Ungdom har vidst, hvilken Skæbne og Dom der ventede os, hvis vi ikke bevarede vores Kyskhed, og som aldrig har kendt til ydre Fristelser, vi ved jo meget lidt besked om, hvad Mændene har at kæmpe med, de,

---

⁹⁰ Rosenbeck 1987 s. 97

⁹¹ Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 166

som er omgivne med ydre Fristelser og ikke udsætter sig for Vanære og Elendighed ved at give efter for dem”⁹²

Det tyder derfor på, både gennem Grundtvigs udtalelser og på baggrund af Sannoms referat af, hvordan kvinderne til et møde i Dansk Kvindesamfund prøvede at overgå hinanden i kyskhed og mangel på lyst, at der var normer i samfundet, muligvis primært kvinderne selv imellem, som de følte, at de skulle leve op til. Dette blev også understreget af Grundtvigs altfavnende definition af kvinder som 'kvinden' med en særlig 'natur'. Lemche inddrager ligeledes denne ideale kvinde Grundtvig opstillede og påpeger, at disse kvinders dyd kun kunne efterleves på bekostning af andre kvinder, i dette tilfælde de prostituerede, samt at den opfattelse, at disse kvinder besad en dyb sædelighed, mere var et spørgsmål om norm og ideal end rent faktiske forhold.

”Det forekommer én ved Læsningen af Elisabeth Grundtvigs Tale, at hun har næret en større Tro til sit Køns højere Sædelighedsbevidsthed, end Samfundsforholdene berettigede hende til, (...).”⁹³

Dette kan være en forklaring på sædelighedsdebatten. Borgerkvinderne måtte bruge sædelighed som distinktionsmiddel i hævdsen af egne værdier og selvforståelse. Ifølge Lemche har Grundtvig dermed bidraget til at fremelske 'kvindens' sande natur.

Dansk Kvindesamfund gjorde efter Grundtvigs indlæg 'Svar til Poul la Cour' opmærksom på, at de på trods af sædelighedsdebattens omfang, ikke havde skudt foreningens andre interesser til side. Sædelighedsdebatten havde blot optaget plads et stykke tid og kritik af, at Dansk Kvindesamfund skulle have valgt side afvistes med, at et sådant nyt fokus i så fald skulle have været indskrevet i foreningens program efter indkaldelse til et fællesmøde.

Hvad de ikke nævnte her var, at et ekstraordinært fællesmøde havde fundet sted med ønske fra en opposition i Dansk Kvindesamfund om at foreningen skulle lægge sædelighedsdebatten fra sig⁹⁴

---

⁹² Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 170

⁹³ Lemche 1939 s. 56

⁹⁴ Kvinden og Samfundet 1887 s. 171

Dette møde blev afholdt den 14. november 1887. Mødet var foranstaltet på begæring af 20 medlemmer, og læge Nielsine Nielsen foreslog som repræsentant for 'Oppositionen' følgende dagsorden:

”Forsamlingen ønsker, at Dansk Kvindesamfunds styrelse lader Debatten om det sædelige Lighedskrav falde, og for Fremtiden retter sine Bestræbelser paa mere praktiske formaal”⁹⁵.

Som det fremgår af Nielsens erindringer, stræbte hun hele sin ungdom efter at blive læge og var på dette område stærkt optaget af tanken om ligestilling. Hun kæmpede for lægegerningen, ikke ud fra et kvindesagsperspektiv om, at det var hendes rettighed på linje med mændenes, men fordi hun blot ønskede at blive læge.

Nielsen var som en del af oppositionen derfor mere optaget af Dansk Kvindesamfunds praktiske program frem for det ideologiske, hvilket ovenstående udtalelse er et udtryk for.⁹⁶

I forbindelse med sædelighedsdebatten kan kvindesagen have forekommet hende at være hæmmende for kvinders adgang til selverhverv, idet den fokuserede mere på kvinders ret ud fra et særartssynspunkt og ikke så meget ud fra egentlige kvalifikationer og lighedstanker. Nielsen blev imidlertid senere mere positivt stemt overfor Dansk Kvindesamfund, ikke mindst fordi hun under sine studier fik økonomisk understøttelse fra flere af Dansk Kvindesamfunds medlemmer.⁹⁷

Som det ses i Nielsens holdning i forbindelse med kvinders adgang til erhverv, var Nielsen fokuseret på ligestilling mellem kønnene, og hun brugte overvejende en lighedspræget argumentation. Derfor er det ikke så underligt, at Nielsen fandt sædelighedsdiskussionen irrelevant for kvindesagen, idet denne hovedsageligt handlede om det ene køns fortrin frem for det andet og dermed ikke om egentlig ligestilling mellem kønnene. I hvert fald var Grundtvig og andre af den overbevisning, at det var et spørgsmål om, hvorvidt mænd skulle blive som kvinder eller omvendt i stedet for at sidestille kønnene og blive enige om en form for kompromis.

---

⁹⁵ Kvinden og Samfundet 1887 s. 215

⁹⁶ Nielsens frustration lå muligvis også i, at Dansk Kvindesamfund argumenterede for kvinders ret til erhverv ud fra et særartsperspektiv, og ikke, som hende selv, så det som et spørgsmål om egentlige kvalifikationer og evner uanset køn.

⁹⁷ Nielsen Erindringer 1890 s. 83 ff.

Ved mødet 14. november 1887 blev der fra oppositionens side, med blandt andet Nielsen, fremsat krav om, at der ikke ville blive taget offentligt referat af mødets diskussioner. Oppositionens argument var, at der ved at offentliggøre referatet var at:

*” der herved vilde blive lagt Baand paa Ordets Frihed”*⁹⁸

Styrelsen godtog dette krav, da den ikke ønskede diskussion om et formelt spørgsmål. Årsagen til, at oppositionen fremsatte dette krav, kan ses i lyset at det fortsatte indhold på mødet.

Her fremsatte oppositionen som nævnt et forslag om, at lade sædelighedskravet falde. Svend Høgsbro svarede på vegne af foreningens styrelse, at styrelsen så dette forslag som et mistillidsvotum og ville derfor gå af, hvis det blev gennemført. Derefter blev oppositionens forslag forkastet med et stort flertal.⁹⁹

Oppositionens krav om ikke at offentliggøre mødereferatet kan derfor skyldes, at de på forhånd var klar over styrelsens holdning til det sædelige spørgsmål og vægningen af dette. Derfor regnede oppositionen måske med, at flere af medlemmerne ville ytre sig til deres fordel, hvis referatet forblev i foreningen. Det var utvivlsomt upopulært at lægge sig ud med styrelsen i offentligheden, da dette blev set som ensbetydende med, at man ikke støttede styrelsens sædelige krav til mænd, som fremsat af Grundtvig i 'Kvinden og Samfundet.' Oppositionens krav om hemmeligt referat kan derfor betyde, at den ville undgå, at medlemmerne holdt deres ytringer tilbage af frygt for at blive stemplet som usædelige af foreningen såvel som af samfundet, hvis de udtrykte uenighed med styrelsen.

Som reaktion på dette fællesmøde skrev Poul Sveistrup indlægget 'Et par Ord i anledning af Forhandlingen om det sædelige Lighedskrav'.¹⁰⁰ Sveistrup gav i indlægget blandt andet udtryk for, at Grundtvigs foredrag var en god opfordring til hendes modstandere om at ytre sig offentlig i debatten, da dette ville medvirke til at igangsætte en mere fri debat om kønsforholdene. Sveistrup var af den overbevisning, at diskussionen af kvindernes økonomiske ligestilling var vigtigere end diskussionen af det sædelige

---

⁹⁸ Kvinden og Samfundet 1887 s. 215

⁹⁹ Kvinden og Samfundet 1887 s. 216

¹⁰⁰ Sveistrup, Kvinden og Samfundet 1887 s. 197. Poul Sveistrup var retskyndig og statistiker. Overtog redaktørposten på 'Kvinden og Samfundet' efter Grundtvig.

lighedskrav, men påpegede at blandt andet Grundtvig og Sannoms udtalelser var udtryk for en stor udvikling, og at det få år forinden ikke havde været passende for en kvinde at udtale sig om sådanne emner. Dette så han som et udtryk for, at kvindesagen allerede havde rykket sig fremad.

Overhovedet at debattere sædelighedsfejden, som blandt andre Brandes, Bjørnson og Grundtvig gjorde det, har været at sætte hele kønnets historie til debat. Ligeledes har Dansk Kvindesamfunds krav om ligestilling på det sædelige område været med til at sætte spørgsmålstejn ved den gængse opfattelse af det naturlige ved, at kvinder skulle være kyske og trofaste, mens mænd skulle have ret til at udleve sine drifter.

Lemche påpeger endvidere, at debatten havde skilt forkæmperne. På den ene side stod de, der kæmpede for det sædelige lighedskrav og på den anden side de, der kæmpede for løse forbindelser mellem kønnene. Bjørnson tilhørte den side, hvis kamp lå i at ligestille kønnene i sædelig henseende, mens Brandes blot så sædelighedsdebatten i Dansk Kvindesamfund som en bekræftelse af samfundsmoralen. En moral, der vedholdt, at kønnene var forskellige, og at deres drifter var et udtryk for den natur de var født med.

Medlemmerne i Dansk Kvindesamfund og debattørerne i 'Kvinden og Samfundet' argumenterede stort set alle for Bjørnsons synspunkt om, at mændene skulle opnå den kvindelige moral i det sædelige spørgsmål. Der var få, som for eksempel Sannom, der gav udtryk for, at kvinder også havde kønslige drifter, men i de tilfælde var holdningen, at hun alligevel skulle undertrykke disse og være det sædelige forbillede for manden.

At de fleste tilsluttede sig Bjørnsons synspunkter kan skyldes, at Bjørnson havde en bredere folkelig appel, idet hans synspunkter kom til udtryk gennem teaterstykket 'En Handske' og desuden, som Mørch beskriver, gennem at være en populær og hyppig gæst på de danske højskoler.¹⁰¹ Brandes derimod holdt forelæsninger på universitetet og havde derfor en mere akademisk fremtoning, idet han først og fremmest gjorde indtryk i litterære kredse.¹⁰²

---

¹⁰¹ Mørch 1997 s. 248

¹⁰² Mørch 1997 s. 287 ff.

Tilslutningen til Bjørnson og dermed sædeligheden kan også forstås ud fra, at victorianismen prægede tiden og gik hånd i hånd med den borgerlige dannelse. Frigjorthed var derfor ikke udbredt på daværende tidspunkt.¹⁰³

I og med at Grundtvig følte sig så antastet over Brandes kritik af hende, at hun anmeldte ham for æreskrænkelse, var der formentlig heller ikke den store vilje blandt medlemmerne til at stille sig som direkte modpol til hende, især i betragtning af, at hun i året for sædelighedsfejden mellem Brandes og Bjørnson og den efterfølgende debat samme år i 'Kvinden og Samfundet' var redaktør for dette blad.

Tjenestepigedebatten

Tjenestepigernes forhold i 1880'erne

Repræsentationen af tjenestepiger i Dansk Kvindesamfund er svær præcis at fastslå. Rasmussen har dog lavet en medlemsstatistik i 1876 og 1887, på baggrund af københavnermedlemmerne, da disse dominerede foreningen med 135 medlemmer ud af 172 i 1876. De resterende medlemmer var spredt udover provinsen og havde ifølge Rasmussen dermed ikke den store indflydelse.¹⁰⁴ Vi vurderer, at tjenestepigerne kan have optræde i statistikkens gruppe IV¹⁰⁵ og V,¹⁰⁶ hvor der i 1876 samlet var tre medlemmer.¹⁰⁷ 26 medlemmer kan ikke placeres i statistikken. I 1887 var medlemstallet steget til 1053, Århus-afdelingen med 119 medlemmer var oprettet året før, men københavnermedlemmerne udgjorde stadig tæt ved 2/3 af medlemmerne.¹⁰⁸ I 1887 var der tre medlemmer i gruppe IV og seks medlemmer i gruppe V¹⁰⁹ af de samlede københavnermedlemmer. 80 kan ikke placeres. De medlemmer, der ikke var placerbare, var 'frøkener', som Rasmussen vurderer betegnede 'hyggetanter' i 1876, der blev forsørget af den familie de boede hos. I 1887 havde betydningen af 'frøken'-titlen dog ændret karakter til også at kunne betegne tjenestepiger. Ifølge Rasmussen var det for ikke

---

¹⁰³ Mørch 1997 s. 306 ff.

¹⁰⁴ Rasmussen 1972 s. 11

¹⁰⁵ Gruppe IV. Underordnede funktionærer, bude, opvartere, tyende og lignende.

¹⁰⁶ Gruppe V. Håndværkersvende, fabriksarbejdere, arbejdsmænd og alle andre tilhørende den egentlige arbejderklasse.

¹⁰⁷ Rasmussen 1972 s. 12

¹⁰⁸ Rasmussen 1972 s. 38

¹⁰⁹ Rasmussen 1972 s. 41

at skilte med forskellen på medlemmerne, at Dansk Kvindesamfund valgte at registrere medlemmerne sådan. Så hvis vi vælger en bred margen og også regner de 80 udefinerbare medlemmer ind i den potentielle gruppe af tjenestepige-medlemmer, var der således minimum 9 tjenestepiger og max 89 af de i alt 612 københavnske medlemmer af foreningen, i perioden omkring tjenestepigedebatten.¹¹⁰

Tjenestepigernes forhold i København beskrives af Søren Mørch i 'Den Ny Danmarkshistorie'.

I 1880'erne og 1890'erne var de store husholdninger i byerne under afvikling, på grund af maskiniseringen af husholdningen og den spirende arbejderklassens etablering af eget hjem. Der var dog stadig tjenestefolk i de mere velstillede hjem, især i borgerskabshjemmene.¹¹¹ Selve forholdet mellem tyendet og herskabet havde også forandret sig op gennem 1800-tallet. Således beskrives det i 'Kvindfolk', at dette forhold var gået fra at være nærmest familiært i starten af århundredet til at være præget af arbejdsgiver-arbejdstagerforhold, hvor tyendet kunne være fæstet ned til en måned ad gangen i slutningen af 1800-tallet.¹¹²

Ifølge Mørch kom tjenestepigerne hovedsageligt fra underklassen. Middelstandens piger skulle dog også ofte tjene et enkelt år for at læres op som husmoder, mens underklassens piger skulle tjene helt indtil de eventuelt blev gift. Derefter fortsatte kun de allerfærreste med at arbejde udenfor hjemmet.¹¹³ At tyendet rekrutteredes fra de laveste lag blev afspejlet i deres vilkår. Mørch skriver:

*"Praksis var at de kom fra underklassen og blev behandlet derefter."*¹¹⁴

Det blev dog ifølge Mørch alligevel anset for almindelig dannelse at behandle tjenestepigerne ordentligt, hvilket børnene også blev opdraget til.¹¹⁵

Ifølge 'Kvindfolk' var det i slutningen af 1880'erne stadig en nødvendighed i borgerskabshjem at have tyende, delvist af den grund, at husstandens rigdom afspejledes i

---

¹¹⁰ Rasmussen 1972 s. 14

¹¹¹ Mørch 1997 s. 346

¹¹² Bach m.fl. 1984 s. 233

¹¹³ Mørch 1991 s. 350 ff.

¹¹⁴ Mørch 1991 s. 352

¹¹⁵ Mørch 1991 s. 352

antallet af tjenestefolk.¹¹⁶ At der var status i at have tyende, bekræftes også af Mørch, der beskriver, hvordan det var husmoderens fornemste opgave at hævde sin betydning overfor omverdenen ved at vise, at hun var uundværlig til at lede og fordele arbejdet. Selvom der med teknologiens udvikling og indførelsen af stadig flere moderne bekvemmeligheder blev mindre arbejde at fordele, var det vigtigt at vise sit værd som husmoder ved at være dygtig til at sætte tjenestefolket i gang.¹¹⁷

Et eksempel på, hvordan en husmoder kunne sætte tjenestepigerne i gang, var med hensyn til at sy og reparere tøj. Det var ifølge Mørch forventet, at tjenestepigerne syede for husmoderen, hvilket medførte, at de selv gik i brugt tøj eller fik tøjet syet andetsteds af brugte materialer. Hvis husmoderen derfor havde problemer med at beskæftige sit tyende,

”...kunne tjenestepigerne altid sættes i gang med at sy udstyr til husets døtre. Ærgerrige husmødre roste sig af, at de på den måde var i stand til, ikke alene at holde tyendet i arbejde – ledighed var som bekendt roden til alt ondt – men også sørge for, at det blev lært op til at kunne sy for deres egen familie når de blev gift...”¹¹⁸

I dette citat spores også Mørchs opfattelse af forholdet mellem husmoderen og tjenestepigen – der eksisterede fra husmoderens side et vist ansvar overfor pigen med hensyn til at klargøre hende til at blive gift, men samtidig også en mistro over pigernes effektivitet og frygt for at de skulle synke ned i fordærv. I 'Kvindfolk' beskrives i denne sammenhæng, hvordan husmoderen i oplysende bøger fra tidsperioden blev opfordret til at holde godt øje med umoralske tjenestepiger, der havde tendens til at sjuske med sædelighed, rengøring og hygiejne.¹¹⁹ Desuden var det, ifølge 'Kvindfolk's fremstilling, husmoderens opgave at sørge for at tyendet opførte sig pænt og sædeligt, både fordi der var mange ugifte mænd i København, og fordi de gifte mænd ofte anså tjenestepigerne for at stå til deres rådighed seksuelt.¹²⁰

Ifølge den ovennævnte faglitteratur tog husmødrene sig således af deres tjenestepiger, både moralsk og oplæringsmæssigt, men der herskede dog et grundlæggende

---

¹¹⁶ Bach m.fl. 1984 s. 233

¹¹⁷ Mørch 1997 s. 349

¹¹⁸ Mørch 1997 s. 333

¹¹⁹ Bach m.fl. 1984 s. 230

¹²⁰ Bach m.fl. 1984 s. 231

mistillidsforhold mellem husmødrene og tjenestepigerne, blandt andet beskrevet af Mørch. Dette kom til udtryk flere steder i dagligdagen. Eftersom det blev opfattet som upassende for husmødre fra det bedre borgerskab at gå ærinder, måtte borgerkvinderne således finde sig i mistænksomheden over, om pigerne brugte

”...unødvendig lang tid til at se på vinduer, sladre med kolleger og veninder eller oven i købet gøre besøg hos slægt og venner...,” når de gik ærinder.¹²¹

Tine Vammen beskriver i 'Rent og urent' tjenestepigernes opfattelse af livet i borgerhjemmet som 'en indre og ydre hjemløshed'. Pigerne var langt hjemmefra, både geografisk og socialt. Det fysiske krævende arbejde, dårlige boligforhold samt husmødrenes overvågning og mistro til tjenestepigernes effektivitet medførte, at pigerne konstruerede et værdigt selvbillede for at overleve i elendigheden:

*”Der var tjenestepiger, som fremhævede deres egen ’hårdførhed og duelighed’ og dermed en personlig stolthed over den individuelle formåen som modværge mod udbytningens ’logik’.”*¹²²

De eventuelt ringe eller manglende evner hos tjenestepiger til dels at udføre arbejde ordentligt, dels at opføre sig moralsk og sædeligt anstændigt, skyldtes ifølge Vammen i 'Kvinder i opbrud', at der ikke krævedes særlige forudsætninger for at komme i tjeneste i private hjem. Dette forsøgte forskellige kvindelige interesseorganisationer at ændre, blandt andet ved at kræve statsbetalte uddannelser for tjenestepiger og husgerning indført som fag i kommuneskolerne. Vammen beskriver ikke specifikt Dansk Kvindesamfunds arbejde for tjenestepigerne i 1880'erne, men nævner, at foreningen i 1903 startede husgerningskurser for mindre bemidlede husmødre i håb om at få disse med ind i kvindebevægelsen.¹²³ Dette siger dog ikke meget om, hvordan Dansk Kvindesamfund forholdte sig til tjenestepigernes forhold, og hvordan de i det hele taget opfattede disse kvinder. Svaret på dette kan søges i 'Kvinden og Samfundet.' Her opstod i årgang 1885 en debat om tjenestepigernes stilling. Debatten foregik hovedsagelig mellem borgerskabskvinder, men der forekom også et enkelt indlæg fra en tjenestepige i debatten. Debatten om tjenestepigernes stilling var således den tidligste af de debatter, vi har valgt at fokusere på i denne opgave. I årgang 1886-87 forsvandt debatten om tjenestepigerne

---

¹²¹ Mørch 1997 s. 354

¹²² Vammen 1986 s. 73

¹²³ Vammen 1982 s. 62 ff.

stort set fra 'Kvinden og Samfundet's sider, men blev fulgt op i årgang 1888, hvor der optrådte et forslag om oprettelsen af et fæstekontor, hvis formål skulle være dels at beskytte tjenestepigerne, dels at sikre borgerskabskvinderne stabile og gode tjenestepiger til deres hjem.

Da der optrådte relativt mange indlæg i tjenestepigedebatten, især i 1885, har vi udvalgt en række repræsentative indlæg for de forskellige synspunkter i debatten. Vi ønsker med denne analyse at finde frem til, hvem der ytrede sig, og hvilken baggrund kvinderne havde for at ytre sig i en bestemt retning for derudfra at kunne forstå de enkelte debattørers synspunkter i spørgsmålet om tjenestepigernes stilling. Desuden vil vi diskutere, hvilken interesse debattørerne i og omkring Dansk Kvindesamfund havde i at få tjenestepigerne med i kvindesagen.

Tjenestepigernes stilling i samfundet og i hjemmet var bestemt af tyendeloven fra 1854. Selvom der var tale om forbedringer i forhold til tidligere tjenesteforhold, var der med nutidsøjne stadig tale om hårde kår for tjenestefolkene. Blandt andet var der fastsat en fængselsstraf på mellem 5 og 20 dages vand og brød for 'fornærmelige ytringer', og ved 'grove fornærmelige ytringer' kunne tyendet opsiges uden varsel.¹²⁴ Hvad 'fornærmelige ytringer' dækker over og hvornår og af hvem ytringerne kunne dømmes som værende 'grove', siger loven dog intet om. Dette kunne derfor indebære en risiko for, at husmoderen kunne stille urimelige krav til tjenestepigen i forhold til arbejdsmængde og arbejdstid, da tjenestepigen, hvis hun modsagde sig dette, kunne afskediges uden varsel. Som Kristian Hvidt beskriver det, var tyendeloven både gavnlige og hæmmende for borgerfamilien. Hvor tyendet tidligere havde stået borgerskabet nær, medførte loven nu, at tyendet blev fjernet fra dagliglivet i borgerhjemmet og nu boede i annekser og udførte 'usynligt' arbejde, som vask og madlavning, der ikke direkte kunne ses i borgerfamiliens hverdag.¹²⁵ Denne opdeling kan have været en del af kilen i forholdet mellem husmoder og tjenestepige. Der har i huset eksisteret en tvetydighed fra husmoderens side, i hvorvidt hun ønskede tjenestepigen som en del af familien eller adskilt fra denne. Med tyendeloven blev det nærmest umuligt at forene forholdet mellem en husmoder og

---

¹²⁴ Vammen 1982 s. 65 ff.

¹²⁵ Hvidt 2004 s. 257 ff.

tjenestepige, idet deres forudsætninger for at føre en god husstand lå langt fra hinanden. Husmoderen forventede noget tjenestepigen ikke kunne give – at tjenestepigen nærrede de samme følelser for husholdningen, som hun selv gjorde. Det må således, og ikke uden grund, have været svært at motivere en udefra kommende person som tjenestepigen til at føle det samme for husholdningen, som husmoderen gjorde.

Tjenestepigedebatten i et lighedsperspektiv

Hvorfor borgerskabskvinderne i Dansk Kvindesamfund valgte at inddrage tjenestepigerne i Dansk Kvindesamfunds arbejde, der ellers var domineret af borgerkvinderne, kan debatten i 'Kvinden og Samfundet' give et bud på. Spørgsmålet er, om tjenestepigerne udgjorde så stor en kvindelig samfundsgruppe, at det var uundgåeligt at inddrage dem i kvindesagen?

Det første indlæg i debatten om tjenestepigernes stilling i årgang 1885 'Tjenestepigerne og kvindesagen' var skrevet af Johanne Meyer i 'Kvinden og Samfundet', hvor hun argumenterede for tjenestepigernes inddragelse i kvindesagen:

*”Vi kan ikke være glade ved et Fremskridt, når et helt Lag i Samfundet skal være uden for det.”*¹²⁶

Meyer fremsatte forslaget om, at det skulle være den enkelte husmoders opgave at sørge for, at tjenestepigerne ikke alene blev oplyst, som borgerskabskvinderne var blevet det i alle livets spørgsmål, men at husmoderen også sørgede for, at tjenestetiden også blev en skoletid for tjenestepigen. Meyer tilhørte selv borgerskabet og kæmpede for oplysningen af tjenestepigerne. Det er dog væsentligt at nævne, at Meyer samme år, 1885, meldte sig ind i det nystiftede Kvindelig Fremskridtsforening, som var stiftet i protest mod Dansk Kvindesamfunds moderate linje og uvilje mod at kræve fuld ligestilling på alle områder i samfundet.¹²⁷ Desuden var Meyer senere medstifter af Kvindelig Valgretsforening,¹²⁸ hvilket sammen med sit medlemskab af Kvindelig Fremskridtsforening, som hun senere blev formand for, må placere hende som et af de mere radikale medlemmer af Dansk

---

¹²⁶ Meyer, Kvinden og Samfundet 1885 s. 118-119

¹²⁷ Dansk Kvindebiografisk Leksikon <http://www.kvinfo.dk/side/170/bio/1434/query/Johanne%20meyer/>

¹²⁸ Dansk Kvindebiografisk Leksikon <http://www.kvinfo.dk/side/170/bio/1434/query/Johanne%20meyer/>

Kvindesamfund og hendes ytringer i forbindelse med tjenestepigernes stilling kan være resultat heraf.

Ifølge Dansk Kvindebiografisk Leksikon var Meyer foruden sit arbejde i kvindebevægelsen skribent for avisen 'Socialdemokraten' og i det hele taget optaget af socialistiske ideer.¹²⁹ Derfor var der ikke noget mærkeligt i, at hun satte tjenestepigers stilling til debat som et led i den generelle klassekamp. For Meyer gik kvindesagen og klassekampen op i en højere enhed, hvilket hun også, implicit som eksplicit, gav udtryk for i indlægget:

*"...vore Tjenestefolk har den ganske samme Menneskeret og Værdighed, som vi selv, hvad de saa ellers kan mangle i Udvikling og Opdragelse."*¹³⁰

Der skulle dermed ikke gøres forskel kvinder imellem i diskussionen om kvindernes stilling, hvad enten hun kom fra borgerskabet eller var ansat hos dette. Meyer skrev endvidere, at

*"Tjenestepigen er ogsaa den danske Kvinde (kursiveret i originalen), ogsaa hun maa være med i Kvindesagen."*¹³¹

Meyer opfattede således tjenestepigens stilling og kvindesagen som to sider af samme sag og mente, at alle kvinder burde være ligestillede. Et lighedssynspunkt i definitionen af kvinderne imellem.

Hvordan Meyer forholdt sig til forholdet mellem kvinder og mænd, og hvorvidt kønnene skulle ligestilles på grund af deres forskelle eller ligheder, var ikke fokus i indlægget. Indlægget var derimod møntet på tjenestepigens stilling, men i denne forbindelse omtalte hun flere gange sig selv og andre borgerkvinder under betegnelsen 'vi husmødre' og opfordrede til disses pligt og ansvarsfølelse i forhold til deres tjenestepiger. Derved viste Meyer, at hun ikke opponerede mod arbejdsdelingen mellem kønnene som sådan, men dog krævede, at kvinden skulle vinde

*"sin Menneskeret ved siden af Manden, baade som Hustru i Hjemmet og som Borger i det offentlige Liv..."*¹³²

---

¹²⁹ <http://www.kvinfo.dk/side/170/bio/1434/query/Johanne%20meyer/>

¹³⁰ Meyer, Kvinden og Samfundet 1885 s. 119

¹³¹ Meyer, Kvinden og Samfundet 1885 s. 121

¹³² Meyer, Kvinden og Samfundet 1885 s. 118

Meyers fokus på menneskeret var et lighedsargument, der talte for, at mænd og kvinder skulle have de samme rettigheder. Hendes krav om kønsmæssig ligestilling i samfundet var dog baseret på et særartssynspunkt. At hun fokuserede på vigtigheden af, at også tjenestepigerne blev inddraget i kvindesagen er som beskrevet et lighedssynspunkt inden for særartsopfattelsen af kønnene. Kvinderne måtte stå sammen for at forbedre deres sag. Meyers lighedsargumentation skal desuden ses i relation til hendes engagement i socialistbevægelsen, der må have haft indflydelse på hendes argumentation for lighed, kønsmæssigt samt samfundsgrupper imellem.

Kristiane Iversen argumenterede, i sit indlæg til 'Kvinden og Samfundet' – 'Tjenestepigerne og Kvindesagen' fra 1885, også for, at husmoderen skulle have en mere aktiv rolle i opdragelsen af sine tjenestepiger og at tjenestepigernes stilling skulle forbedres. Det har ikke været muligt at finde frem til, hvem Iversen var, udover, at det er tydeligt ud fra hendes indlæg, at hun er husmoder i borgerskabet. Ifølge Iversen blev tjenestepigen i samfundet betragtet som:

*"...hørende til en anden Menneskerace, (...) som maa leve sit Liv sammen med Mennesker, der kun betragte hende som »et nødvendigt Appendix«"*¹³³

Iversen var derfor fortalende for, at tjenestepigernes forhold skulle ændres, da forbedringer af tjenestepigernes stilling ville smitte af på andre erhverv, hvor der 'arbejdedes med hænderne'. Dette ville i sidste ende medføre, at classeskellet ville mindskes, og *"Tjenestepigerne høre os til."*¹³⁴ Ligesom Meyer så Iversen derved tjenestepigerne som hørende til kvindesagen og mente, at deres forhold var ligeså vigtige at kæmpe for – et tydeligt lighedsperspektiv internt i kvindekønnet.

Hun påpegede imidlertid det faktum, at både Meyer og andre med samme standpunkt argumenterede for, at borgerkvinderne skulle nærme sig tjenestepigerne af lyst og derigennem forbedre deres stilling. Iversen henviste dog i den forbindelse til, at lysten og instinktet til at behandle tjenestepigerne godt i nogle tilfælde manglede. Det var ifølge Iversen en legitim undskyldning for ikke at inddrage tjenestepigen i familien, at der var

---

¹³³ Iversen, Kvinden og Samfundet 1885 s. 130

¹³⁴ Iversen, Kvinden og Samfundet 1885 s. 134

mangel på overskud, at familien havde et særligt behov for privatliv, og at den ”*mangle Kjærligheden*” til at inddrage tjenestepigerne og dermed forbedre deres stilling.¹³⁵

Den ’selvopofrende kærlighed’, borgerkvinderne et par år senere argumenterede med i forbindelse med sædelighedsdebatten, står således i skarp kontrast til deres manglende kærlighed og vilje til at forbedre tjenestepigernes vilkår. Som set i analysen af sædelighedsdebatten så borgerkvinderne det som deres moralske ansvar, at hjælpe mændene til at kontrollere deres drifter, hvilket kvinderne var i stand til på baggrund af deres store overskud af kærlighed. Det forekommer derfor underligt, at samme borgerkvinder og husmødre ikke også skulle være i stand til at benytte en smule af dette overskud til at forbedre tjenestepigernes stilling. Dog ytrede Iversen sig ikke i sædelighedsdebatten og skal derfor ikke drages til ansvar for indlæggene i denne debat. Alligevel virker argumentationen om, at borgerskabet i særlig mange tilfælde skulle have så lidt overskud, at de ikke kunne magte at inddrage tjenestepigerne mere i familien, en smule utroværdig. Det er svært at forestille sig, at der ikke indenfor denne ellers velstillede klasse skulle kunne findes et sådant overskud. Iversens indlæg berørte dog et vigtigt aspekt af tjenestepigedebatten; borgerkvindernes manglende lyst og vilje til at forbedre pigernes stilling. Dette kan tyde på en dobbeltmoralsheds hos nogle medlemmer i forhold til, hvad de ønskede at forbedre. De arbejdede for forbedring af kvinders stilling – dog ikke alle kvinders. I forlængelse af dette argumenterede Iversen for, at man ikke kunne kræve af borgerfamilierne:

”... at de skulle lægge Baand på deres personlige Frihed og leve deres Liv på anden Maade, end de selv have Lyst til...”¹³⁶

Iversen mente dog, at bevarelsen af borgerfamiliernes frihed også skulle medføre, at tjenestepigerne tildeltes samme grad af frihed. Dette skulle ske i form af formindsket arbejdstid og løsrivelse fra familien ved for eksempel, at hun skulle have mulighed for at bosætte sig udenfor det hus, hvori hun tjente:

”Større Frihed er det altsaa jeg fordrer; Stillingen maa gøres selvstændigere og mere menneskelig.”¹³⁷

---

¹³⁵ Iversen, Kvinden og Samfundet 1885 s. 132

¹³⁶ Iversen, Kvinden og Samfundet 1885 s. 132

¹³⁷ Iversen, Kvinden og Samfundet 1885 s. 132

Iversen påpeger dermed, at der blandt borgerkvinderne kunne være tendens til et særartsperspektiv kvindeklasserne imellem – at der ikke var vilje til ligestilling af borgerkvinderne og tjenestepigerne. Mod dette argumenterer Iversen i citatet for, at tjenestepigerne burde have mulighed for at indgå en kontrakt med familien, hvori hun fik fastsat sine arbejdstider og opgaver og fik krav på et vist antal fritimer om ugen til fordybelse i andre sager – for eksempel oplysning om egen stilling. Denne oplysning kunne være grundlag for en forbedring, på trods af husmoderens mulige manglende lyst og vilje til at forbedre sine tjenestepigers kår.

Det eneste indlæg i debatten om tjenestepigernes forhold, der i 1885 kom fra pigerne selv, var fra Birgitte Berg. Ifølge Dansk Kvindebiografisk Leksikon var Berg dog ikke tjenestepige hele sit liv, da hun blev gift i 1887. Hun blev senere aktivt medlem af Dansk Kvindesamfund, især i forbindelse med oprettelse af husholdningsskoler¹³⁸ og skrev i sit indlæg:

*”Jeg er en af dem, som har fundet de Vilkaar, der bydes os som Tjenestepiger, for snævre og smaalige, til at vi kunne udvikle os frit og selvstændigt derunder; derfor brød jeg dermed og vovede et Forsøg på at naa frem af anden Vej, og det lykkedes.”*¹³⁹

De vilkår, Berg her hentydede til, var blandt andet den dårlige løn i forhold til det arbejdet. Dette var ifølge Berg hovedårsagen til, at tjenestepigerne ikke havde nogen glæde ved deres arbejde og derfor ikke ydede en optimal indsats. Da Berg er vores eneste førstehåndskilde i forbindelse med tjenestepigedebatten i 1885, kan Vammens forskningslitteratur bruges til at underbygge Bergs oplevelser og beskrivelser af tjenestepigernes vilkår:

*”Klager over den lange arbejdstid og bundne tilværelse, over overanstrengelse løber som et spor gennem erindringerne sammen med ensomhed og isolation som centrale oplevelsesdimensioner.”*¹⁴⁰

Baggrunden for citatet bygger på Vammens forskningsmateriale af tjenestepigers vilkår, og dette bygger på ’pensionisterindringer’, der dermed er originalt kildemateriale fra

---

¹³⁸ Dansk Kvindebiografisk Leksikon <http://www.kvinfo.dk/side/170/bio/126/query/birgitte%20berg/>

¹³⁹ Berg, Kvinden og Samfundet 1885 s. 136

¹⁴⁰ Vammen 1986 s. 73

tjenestepigerne. At erindringerne først er skrevet i tjenestepigernes alderdom, kan have gjort erindringerne mere uklare, men billedet af deres liv stemmer dog i høj grad alligevel overens med Bergs udlægning af tjenestepigernes liv.

Berg gav i sit indlæg udtryk for en undren over, at tjenestepigerne ikke havde mærket nogen fremgang, mens de bedrestillede kvinder havde kæmpet for at opnå en økonomisk selvstændighed og uafhængighed. Hun var uforstående overfor, hvorfor tjenestepigerne ikke fik nogen forbedringer, idet de udgjorde en talrig klasse. Hun ønskede at tjenestepigerne skulle have:

”Mere Frihed, og Ret til at benytte den, som vi selv har Lyst.”¹⁴¹

Berg var dermed enig med Iversen i, at tjenestepigerne skulle have mere frihed. Hun mente ikke, at tjenestepigerne nødvendigvis ønskede et andet job, men at de ville have stillingen forbedret på linje med de forbedringer, der var sket for kvinderne i øvrigt.

At Berg karakteriserede sig selv som tjenestepige og samtidig var den eneste, der ytrede sig på vegne af tjenestepigerne bør i kildekritisk sammenhæng undersøges nærmere. Som Berg selv antyder, var hun ikke længere tjenestepige på det tidspunkt, hvor indlægget er skrevet, men medlem af Dansk Kvindesamfund og aktiv i arbejdet for husholdningsskolerne osv. Ifølge Lemche var Berg endvidere formand for en såkaldt ’midlertidig fællesstyrelse’ i 1892-93.¹⁴² Dette forklares i Dansk Kvindebiografisk leksikon med, at Kirstine Frederiksen, der var formand i årene 1887-1894, måtte afløses på grund af sygdom.¹⁴³ At Berg allerede i 1885 var medlem og senere fik stor indflydelse i foreningen, må således have haft indflydelse på, at hun deltog i debatten, nærmere end det, at hun var tjenestepige. Som medlem af Dansk Kvindesamfund har Berg haft mulighed for at følge debatten i ’Kvinden og Samfundet’, hvilket kan forklare, hvorfor hun overhovedet deltog i debatten. Det har samtidig ikke været muligt at klarlægge, hvorvidt Berg var tjenestepige af økonomisk nød, eller blot var i huset et år, som var almindeligt i mere velstillede familier – hendes definition af sig selv som tjenestepige må i den forbindelse ses med modifikationer. Muligvis kan Berg have valgt at definere sig selv som ’en af tjenestepigerne’ for at gøre sine argumenter, der taler deres sag, mere tungtvejende. At Berg ikke længere var tjenestepige, da hun skrev indlægget kan dog

---

¹⁴¹ Berg, *Kvinden og Samfundet* 1885 s. 135

¹⁴² Lemche 1939 s. 102 ff.

¹⁴³ <http://www.kvinfo.dk/side/170/bio/773/query/kirstine%20frederiksen/>

også have betydet, at hun havde større overskud og mulighed for at se forholdene udefra, ved nu at være på afstand men samtidig, at have haft en fortid som tjenestepige.

Rasmussens medlemsstatistik kan i den forbindelse underbygge, hvorfor ikke flere 'tjenestepiger' end Berg deltog i debatten. De københavnske tjenestepigernes repræsentation i foreningen var med sikkerhed på 1,5 % og mere usikkert op til 15 %, alt afhængig af kategoriseringen af medlemmer efter titler.¹⁴⁴ At flere tjenestepiger ikke ytrede sig i debatten kan således have været udtryk for, at de var underrepræsenterede i Dansk Kvindesamfund. De var derfor for det første ikke klar over, at spørgsmålet overhovedet var til diskussion, da denne foregik i et blad, de fleste af pigerne ikke abonnerede på og for det andet var de ikke i stand til at ytre sig på grund af en simpel mangel på overskud, der bekræftes i flere af indlæggene, med beskrivelser af hårde arbejdstider og kår i øvrigt.

Tjenestepigedebatten i et særartsperspektiv

Der kan være risiko for, at redaktionen af 'Kvinden og Samfundet' havde interesse i at fremstille tjenestepigedebatten fra en bestemt vinkel, gennem udvælgelsen af de indlæg, der blev trykt i medlemsbladet. I forbindelse med Dansk Kvindesamfunds overordnede arbejde for en forbedring af kvindernes stilling i samfundet og sædelighedsdebatten, kunne man forstille sig, at redaktionen ikke var interesseret i, at indlæg om borgerkvindernes manglende engagement i forbedring af tjenestepigernes kår blev prioriteret, men således forholder det sig dog ikke. Særartssynspunkter, og dermed en forskelsbehandling af borgerkvinder og tjenestepiger, kom også til udtryk i debatten, især formuleret af Astrid Stampe.

Stampe skrev i 'Kvinden og Samfundet' et langt indlæg som reaktion på både Meyer, Iversen og Bergs indlæg. Hun indledte med at hilse diskussionen om tjenestepigernes stilling velkommen, idet den også ifølge hende i flere tilfælde var for dårlig. Hun var ikke som sådan uenig i, at familierne havde ansvar overfor tjenestepigerne, og at tjenestepigerne også til dels var en del af hjemmet. Stampe mente dog ikke, at man

---

¹⁴⁴ Rasmussen 1972 s. 41

hverken kunne eller skulle tvinge familierne til ligefrem at inddrage tjenespigerne i familielivet:¹⁴⁵

*”De, som föler et Kald til det, bör göre det, men det kan ikke fordres af alle...”*¹⁴⁶

Årsagen til det problematiske i at inddrage tjenestepigerne i familielivet var ifølge Stampe, at der var forskel i dannelsesstrinene mellem de forskellige klasser, og først når disse blev løst, ville Meyers forslag om at omgås familiært med tjenestepigerne kunne blive en realitet.¹⁴⁷ Udover at det ifølge Stampe ville virke forstyrrende for fortroligheden i familien, at tjenestepigerne skulle gøres til en del af denne, argumenterede Stampe med, at

*”... Pigen selv vilde ofte føle sig trykket.”*¹⁴⁸

Stampe mente dermed, at det også var af hensyn til tjenestepigerne selv, at de ikke blev for bekendt med menneskelige overskud i det borgerlige familieliv.

Hensynet til tjenestepigerne optrådte flere gange i Stampes indlæg. Blandt andet stillede Stampe sig uforstående for, at tjenestepigerne skulle have nogen fordel ved at blive løsrevet fra borgerhjemmet ved for eksempel at bo uden for dette. Stampe så i dette en risiko for, at husmoderen ikke længere så nogen fordel i at have en tjenestepige frem for en daglejer og dermed slippe for det moralske ansvar, der fulgte med ansættelsen af en tjenestepige.¹⁴⁹ Stampe så det som en ulykke for tjenestepigerne, at de skulle bo uden for hjemmet. Dette skyldtes ifølge Stampe, at:

*”Tilstanden er den, at de københavnske Tjænestepiger for øjeblikket som regel er Mennesker med en meget mangelfuld Dannelse og meget ringe sædelig Ballast.”*¹⁵⁰

Citatet og Stampes følgende argumentation er tydelige eksempler på et særartsperspektiv kvinder imellem – borgerkvinderne og tjenestepigerne var afgørende forskellige blandt andet i dannelse og sædelighed. Stampe opridsede i den forbindelse tal for andelen af gravide tjenestepiger som begrundelse for tjenestepigernes usædelighed og mente, at det

---

¹⁴⁵ Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 160 ff.

¹⁴⁶ Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 161

¹⁴⁷ Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 161

¹⁴⁸ Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 161

¹⁴⁹ Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 162

¹⁵⁰ Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 167

ville være en ulykke for pigerne, hvis de ikke havde hjemmets beskyttelse, men i stedet boede udenfor hvor husmoderens bedre dannelse ikke kunne nå dem og at det derfor ville være:

”...os Husmødre umuligt at virke for dem, selv med vores bedste Vilje.”¹⁵¹

Hendes håb om, at hver enkelt husmoder ville tænke over sin tjenestepiges forhold, lige fra størrelsen på hendes værelse til adgangen til oplysning og oplæring, falder i tråd med hendes særartssyn – husmødrenes overvågning af tjenestepigerne var nødvendig, da tjenestepigerne ikke var på samme menneskelige niveau som borgerkvinderne.

Det er tvivlsomt, om det er hensynet til tjenestepigerne eller borgerfamilierne, der var årsagen til Stampes argumentation. En stor del af indlægget handlede om husmødrenes problem med, at tjenestepigen skulle kunne have helt fri fra klokken syv om aftenen, og at tjenestepigerne skulle kunne komme og gå uden at spørge om lov i denne fritid. Det var Stampes udgangspunkt, at

”Naar Pigerne skal bo i Hjemmene, maa de paatage sig et bestemt Arbejde, men de kan ikke have en bestemt Arbejdstid.”¹⁵²

Dette indebar ifølge Stampe, at 'pigerne', som Stampe konsekvent betegner tjenestepigerne, måtte finde sig i, at de nogle dage fik sent fri, til gengæld for at få tidligere fri andre dage alt efter, hvad der passede husmoderen. Alligevel argumenterede Stampe ud fra, at dette også var til pigens bedste:

”Det er sikkert den ærefuldeste Vej for Pigen at gaa; den vækker Ansvarsfølelse hos hende og skaffer hende den bedste Stilling i Samfundet.”¹⁵³

Hvordan tjenestepigernes stilling ville forbedres ved ikke at have faste arbejdstider, men derimod at være underordnet husmødrene, kom Stampe ikke nærmere ind på. På baggrund af et særartsperspektiv giver citatet dog mening alligevel. Det var fordelagtigt for husmødrene at forholdene blev bevaret som de var, og på baggrund heraf kunne årsagen til Stampes argumentation være, at der var en fordel i at tale for, at tjenestepigernes stilling ikke ville bedres, hvis den ændredes. Den reelle mulighed for at ændre tjenestepigernes vilkår lå i høj grad hos husmødrene og borgerfamilierne. Det giver derfor mening, at husmødrene med særartssynspunkter argumenterede for, at det

---

¹⁵¹ Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 169

¹⁵² Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 164

¹⁵³ Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 164

var for tjenestepigernes egen skyld, at forholdene ikke skulle ændres. På den måde imødekom Stampe andre medlemmers ønske om at forbedre tjenestepigernes stilling – den blev forbedret i hjemmet under husmoderens overvågning og ikke ved frihed og rettigheder.

Astrid Stampe mente, at en dygtig tjenestepige havde mulighed for at opnå en lige så god stilling som en hvilken som helst anden, der arbejdede for andre. Hun sagde om tjenestepigerne:

*”Jeg ser aldeles ikke Grunden til, at deres Stilling er slet, deri, at de arbejder med Haanden. Det gør Husmoderen ogsaa; i masser af Huse er det det samme Arbejde Husmoderen udfører, og i alt fald er Husmoderens ligesaa vel legemligt Arbejde.”*¹⁵⁴

Stampe var dermed af den overbevisning, at det ikke var tjenestepigernes arbejdes karakter, der var noget galt, i og begrundede dette med, at husmoderens arbejde var af samme art.

Ifølge Berg var det dog ikke selve arbejdet, men stillingens værdi der var problemet:

*”Vi ville ikke bort fra vor Stilling, men vi vil havde den hævdet som en Stilling, der ligesåvel har Betydning og fortjener Agtelse som en hvilken som helst anden.”*¹⁵⁵

Tjenestepigernes problem handlede ifølge Berg i stedet om manglen på frihed. Arbejdets karakter ville være overkommelig, hvis blot arbejdstiden blev nedsat og lønnen rimelig. Argumenter der var i tråd med også Meyer og Iversens indlæg. Den største utilfredshed, ifølge Berg og Iversen, der var borgerkvinde, bundede i umyndiggørelsen af tjenestepigerne, ved at de ikke havde fritid, men skulle stå til rådighed fra tidlig morgen til sen aften og spørge om lov til at gå ud.

I dette lå også forskellen mellem husmødrene og tjenestepigerne, som Stampe ikke var opmærksom på i sin sammenligning af tjenestepigernes og husmødrenes arbejde. Husmødrenes arbejde var muligvis af samme karakter, men det var ikke under de samme forhold. Husmødrene behøvede ikke at spørge om lov, når de skulle ud. De befandt sig desuden i eget hjem, hvilket indebar, at de var nær familien og derfor nok ikke havde det samme behov som tjenestepigerne for at foretage sig andet end at være i hjemmet.

---

¹⁵⁴ Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 165

¹⁵⁵ Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 136

Husmødrene var også deres egne arbejdsgivere, hvilket Stampe da også kom ind på. Hun nævnte, at der ikke var noget krænkende i, at tjenestepigerne skulle spørge om lov til at gå ud, da det var nødvendigt for husmødrene at vide, hvor alle husets beboere var:

”Det tilsvarende Forhold finder sted på mangfoldige Anstalter, hvor der er en Bestyrer eller Bestyrerinde.”¹⁵⁶

I sammenligningen af hjemmet med en anstalt og husmødrene med bestyrerinder opfordrede Stampe dermed ikke ligefrem til et nært eller ligeværdigt forhold mellem parterne, hvilket afsluttende kan slå hendes sædelighedsperspektiv fast og dermed de store lighed- og særartsmodsatninger i debatten i 'Kvinden og Samfundet' i 1885.

Tjenestepigedebatten og fæstekontoret

Debatten om tjenestepigernes stilling blev genoptaget i 1888 i 'Kvinden og Samfundet', på et tidspunkt, hvor Dansk Kvindesamfund i København var ved at oprette et fæstekontor med formålet:

”... at skabe et effektivt og billigt arbejdsanvisningssystem, hvor tjenestepigerne trygt kunne henvende sig og få hjælp til at finde gode pladser. Samtidigt var fæstekontorerne også til gavn for fruene, der her kunne få anvist tjenestepiger med de ønskede kvalifikationer.”¹⁵⁷

Dette fæstekontor nævnes i artiklen 'Dansk Kvindesamfunds autoriserede Fæste- og Arbejdsanvisningskontor for Kvinder', der beskriver, at kontorets eneste interesse var at støtte underbemidlede kvinder, som tjenestepigerne. Artiklen var desuden en opfordring til husmødrene om at henvende sig på dette kontor og er givetvis skrevet af Dansk Kvindesamfunds styrelse:

”Den Uvilje, mange Husmødre, navnlig i Kjøbenhavn, hidtil have næret mod at henvende sig til Fæstemænd, bør ikke ramme dette Kontor, der forestaaes af en Kvinde og helt igjennem vil blive drevet ikke som Spekulationsforretning, men som en Anstalt, der uden noget som helst Bihensyn stræber at afhjælpe et virkeligt Samfundsonde.”¹⁵⁸

---

¹⁵⁶ Stampe, Kvinden og Samfundet 1885 s. 165

¹⁵⁷ Rimmen Nielsen 1986 s. 59

¹⁵⁸ Kvinden og Samfundet 1888 s. 1

En opfordring som tilsyneladende var nødvendig, da andre fæstekontorer ikke havde haft den påkrævede tillid, hverken fra husmødrenes eller tjenestepigernes side. Dansk Kvindesamfund lagde vægt på, at kontoret var drevet af kvinder og for kvinder. Dette viser en mistænksomhed i forhold til mænd og samtidig Dansk Kvindesamfunds særartssynsvinkel kønnene imellem – at kvindelige værdier ville skabe et bedre grundlag for et fæstekontor end mandlige.

Med oprettelsen af fæstekontoret fulgte Dansk Kvindesamfund op på diskussionen fra 1885, hvor der, trods stor uenighed om hvordan, dog var mange indlæg for lighed internt blandt kvinderne, med opfordringer til forbedringer af tjenestepigernes stilling.

Det kan imidlertid diskuteres, til hvis fordel oprettelsen af dette fæstekontor var. Hanne Rimmen Nielsen skriver i 'Kvinder Undervejs', at kontoret tjente både tjenestepigerne og husmødrene. Hun påpeger dog også, at der især har været en økonomisk interesse fra borgerskabskvinderne i oprettelsen af dette kontor, idet det blev en stor økonomisk succes for Dansk Kvindesamfund.¹⁵⁹ At det var en økonomisk gevinst betød, at fæstekontoret var med til at bidrage til andre af Dansk Kvindesamfunds projekter. Eksempelvis i form af legater til kvinder, som ønskede en videregående uddannelse, og som Hanne Rimmen Nielsen skriver:

*”... den idealistiske og kvindesaglige interesse i kvinders erhvervsmuligheder var den stærkeste. Fæstekontoret var kun et af en række initiativer i Dansk Kvindesamfunds første år, der alle havde til formål at forbedre kvinders uddannelses- og erhvervsmuligheder.”*¹⁶⁰

Dansk Kvindesamfund fik med fæstekontoret dermed stor mulighed for at finansiere deres første mål om kvinders adgang til erhverv. En notits i artikelsamlingen 'Københavnervliv 1887' beskriver en anden vinkel af formålet med kontoret. Samme år afholdtes et møde om sagen ”Tjenestepige – Spørgsmaalet under Debat”, hvor mødet havde til formål at debattere tjenestepigens stilling. Men da der hovedsagelig var

---

¹⁵⁹ Rimmen Nielsen 1986 s. 52 ff.

¹⁶⁰ Rimmen Nielsen 1986 s. 60

husmødre til stede, pegede notitsen på, at mødet i højere grad var en reklame for det nyligt oprettede fæstekontor.¹⁶¹

Om fæstekontoret dermed hovedsagelig var oprettet for at forbedre tjenestepigernes stilling og beskytte dem mod udnyttelse af deres arbejdskraft, eller om kontoret i Stampes ånd skulle sortere i tjenestepigerne og dermed beskytte husmødrene mod usædelige, dovne tjenestepiger uden dannelse er svært at give et entydigt bud på. I forlængelse af lighed- og særartsindlæggene i 'Kvinden og Samfundet' om tjenestepigernes stilling, kan oprettelsen af fæstekontoret dog ses som en kombination af både lighed- og særartsmål. Umiddelbart er eneste faktum, at kontoret var en økonomisk god indtægtskilde for Dansk Kvindesamfund.

'Kvinden og Samfundet's redaktion i tjenestepigedebatten

De fleste indlæg i 'Kvinden og Samfundet' om tjenestepigernes stilling, er lighedsorienterede og positivt stemt overfor en forbedret stilling for tjenestepigerne. Det var kun få artikler i 1885 og 1888, der udtrykte særartssynspunkter og dermed forskel på kvinderne. Et af disse findes i en artikel fra 1888, 'Et Nødraab fra en Husmoder paa Landet'.¹⁶² Her skrev en anonym husmoder, hvorledes hun frygtede den udvikling, at tjenestepigerne havde nærmet sig borgerklassen i en sådan grad, at husmoderen ikke følte, at hun havde nogen kontrol med sit tyende, og at disse dermed burde erstattes af frøkener med en vis dannelse – hævet over tjenestepigerne. Redaktionen skrev nederst i artiklen, at de var direkte uenige med husmoderen og distancerede sig dermed fra særartssynspunktet. Her fornemmes en konflikt mellem de husmødre, der var med i Dansk Kvindesamfund og de husmødre der ikke var. Kristian Hvidt skriver, at kvinderne i Dansk Kvindesamfund ofte gjorde sig til talskvinder for alle kvinder og dermed også den store gruppe af kvinder, der af forskellige årsager ikke var medlemmer af foreningen. At kvinderne i Dansk Kvindesamfund ønskede en bestemt kurs i kvindesagen, men forskellige mål og midler, kom dermed i nogle tilfælde på kollisionskurs, når kvinder

---

¹⁶¹ Breidahl og Kjerulf 1938 s. 115

¹⁶² Husmoder R, Kvinden og Samfundet 1888 s. 161

udenfor foreningen ikke var enige i denne lighedsorienterede fællesopfattelse af kvinder, hvilket 'husmoderen på landet's indlæg er et eksempel på.¹⁶³

Et andet eksempel på særartssynsvinklen kom til udtryk i artiklen af Husmoder R. 'Om Tjenestepigens Adgang til Familien.'¹⁶⁴ Hun argumenterer for, at man ikke kan indføre pligtbegrebet overfor husmoderen. Efter at have beskrevet de typer af hjem en tjenestepige kan havne i samt at have beskrevet de forskellige typer af tjenestepiger, der findes fra alle samfundslag, påpegede husmoderen, at det var en god tanke at ville tage sig af sin tjenestepige, og det var godt at det forekom i nogle hjem, men hun mente ikke, det kunne fordres af alle.

Særartsvinklen husmødre og tjenestepiger imellem, som Dansk Kvindesamfund fjerner sig mere og mere fra, kan også være et tegn på forskellen mellem land og by. Mørch beskriver, at der på landet eksisterede en større afhængighed mellem husstand og tyende. Her blev tyendet på den samme gård alle deres år i tjeneste, og det var nødvendigt, at alle på gården aktivt deltog i driften af gården, uanset om man tilhørte familien eller ej. I de Københavnske borgerfamilier derimod, var den tidligere tradition for tyende under afvikling, og det var ikke unormalt, at tjenestepigerne bandt sig kortere tid af gangen, hvilket medførte, at hun ikke havde den samme tilknytning til familien, som det ofte var tilfældet på landet.¹⁶⁵

Redaktionen af 'Kvinden og Samfundet's lighedssynspunkt kommer også til udtryk som reaktion på artiklen 'Stand', af sognepræst V. Brücker, der mener, at forhandlingerne og debatten om tjenestepigernes stilling burde afsluttes, da alle indlæg havde været skrevet og sagt før. Redaktionen så i denne forbindelse ingen grund til at standse debatten så længe forholdet mellem tyende og herskabsfolk endnu ikke var løst.¹⁶⁶ Baggrunden for lighedssynspunktet og hvorfor tjenestepigerne skulle inddrages i kvindesagen, gav redaktionen i 1888 deres svar på:

"Husmødre og Tjenestepiger udgjøre de talrigste Klasser af Kvinderne. Et godt Forhold imellem disse er da et af de allervigtigste praktiske Kvindespørgsmaal.

---

¹⁶³ Hvidt 2004 s. 269

¹⁶⁴ Husmoder R., Kvinden og Samfundet 1888 s. 255-259

¹⁶⁵ Mørch 1991 s. 346

¹⁶⁶ Kvinden og Samfundet 1888 s. 224-226

Kunde Forhandlingen om deres indbyrdes Mellemværende bidrage noget hertil, vilde ikke lidet være vundet.”¹⁶⁷

Tjenestepigedebatten var samlet set præget af argumenter for, at tjenestepigernes stilling skulle forbedres af hensyn til husmødrene og mere effektivitet i hjemmet eller i et ønske om bedre kår for tjenestepigerne. Ifølge redaktionen var arbejdet for den forbedrede stilling vigtig, da samarbejde mellem de to klasser samlet ville løfte kvindesagen fremad. Tjenestepigedebatten understregede i høj grad særartssynsvinklen kønnene imellem, med argumenter for at kvinderne havde et socialt ansvar for hinanden og i fællesskab stod stærkere i kvindebevægelsen, eller at husmødre og tjenestepiger var forskellige – men dog mere ens en med mændene. Debatten kan dermed ses som et eksempel på forskellen i medlemmernes argumentationer, både i forhold til et lighed- eller særartsperspektiv, men også i forhold til valg af midler og argumenter til at nå deres mål i den overordnede ligestillingsdebat.

Ligestillingsdebatten

Dansk Kvindesamfund arbejdede for forbedring af kvindernes vilkår, men hvorvidt og hvordan foreningen og medlemmerne også ønskede ligestilling og lighed kønnene imellem er mere nuanceret.

I medlemsbladet 'Kvinden og Samfundet' kom medlemmer og andre med interesse for kvindesagen til orde, hvilket kan give os et billede af, om der var forskellige holdninger til ligestillingsspørgsmålet, hvilke argumenter der lå bag og konkret og i hvilke debatter de kom til udtryk.

Mørch beskriver, at det i slutningen af 1800-tallet var kvinders mål med tilværelsen at blive gift – ifølge Mørch også en 'forblommet' opfattelse Dansk Kvindesamfund delte.¹⁶⁸

At hans ligestillingssyn er forskelligt fra mange af debatindlæggenes kommer hermed til udtryk, og han mener, at Dansk Kvindesamfund ikke modarbejdede de forskelle, der eksisterede mellem kønnene, men tværtimod opfattede forskellene som naturlige og som nogle de ønskede at opretholde; et tegn på Dansk Kvindesamfunds særartsperspektiv, der også kom til udtryk i 'Kvinden og Samfundet'. At ægteskabet og dermed familien havde

---

¹⁶⁷ Brücker, Kvinden og Samfundet 1888 s. 199

¹⁶⁸ Mørch 1998 s. 312

stor betydning for kvinderne kom dog klart til udtryk i den første formålsparagraf fra 1871:

*Dansk Kvindesamfunds formål er: At hæve kvinden i åndelig, sædelig og økonomisk henseende, og således gøre hende til et selvstændigere og virksomere medlem af familien og staten, navnlig ved at åbne hende adgang til selverhverv.*¹⁶⁹

Den første formålsparagraf illustrerede en myndiggørelsesproces for kvinderne, hvilket kan være årsagen til, at Dansk Kvindesamfund ikke medtog 'ligestilling for loven' i paragraffen på daværende tidspunkt. Kvinderne skulle således først ophæves til 'mennesker' før de kunne blive borgere. Derfor arbejdede Dansk Kvindesamfund konkret for ligestilling i ægteskabet før de i 1906 opstillede krav om valgret. Myndiggørelsesprojektet var dog ikke særegent for Dansk Kvindesamfund eller kvinder generelt. Indførelse af den danske grundlov i 1849 og den Franske Revolution i 1789 er eksempler på andre ligeberettigelses- og myndiggørelseskampe.¹⁷⁰ Mørch karakteriserer desuden grundtvigianismen og højskolebevægelsen som danske 'folkelige vækkelser' og myndiggørelsesprocesser fra midten af 1800-tallet og frem, hvor landbobefolkningen blev gjort bevidste om eget værd. Dette lagde samtidig grunden for 'land og by'-forskellen, der i Danmark i langt højere grad har gjort sig gældende end egentlige klassekonflikter.¹⁷¹

Særart eller lighed i ligestillingsdebatten

Astrid Stampe udtrykte i Dansk Kvindesamfunds småskrift fra 1888 'Kan kvindesagen og sædelighedssagen skilles ad?', at myndiggørelsen og den økonomiske selvstændighed var vigtige milepæle, men samtidig kun midler til at nå Dansk Kvindesamfunds mål; større kvindelig indflydelse i samfundet gennem valgret.¹⁷² Hendes vægtning af kvindelige værdiers vigtighed for samfundet underbygger, at Dansk Kvindesamfund, der udgav hendes småskrift, i høj grad støttede særartsperspektivet. Midlerne til at nå målet om større indflydelse af kvindelige værdier i samfundet var, at arbejde for ligestilling i

---

¹⁶⁹ Skovbjerg 1983 s. 12

¹⁷⁰ Bjørn 2003 s.256 og Politikens nudansk leksikon 2002 s. 393

¹⁷¹ Mørch 1982 s. 249

¹⁷² Stampe 1888 s. 41

ægteskabet først og valget senere, hvilket hun allerede nævnte i sit småskrift fra 1887. Derfor måtte man tage rolige skridt i forbindelse med valgretskravet, men kæmpe her og nu for rettigheder i ægteskabet:

”Lad os helt igennem ikke opgive vore Krav, lad os ikke glemme den ene Side af Sagen, mens vi arbejder på den anden, men lad os først og fremmest samle al vor Kraft på at faa den Stilling i Ægteskabet, som det er en skam for vore Lovgivere, at de endnu ikke har givet os!”¹⁷³

Opfattelsen af Dansk Kvindesamfund som særartssøgende kommer også til udtryk hos Bente Rosenbeck. Hun påpeger, at Dansk Kvindesamfund først og fremmest krævede retslig ligestilling i ægteskabet, og at kvinders adgang til selverhverv skulle ligge inden for ’kvindelige erhverv’. I selve ægteskabet var kønsforskellen dog traditionel:

”Denne ligestilling hvilede således på en kønsmæssig arbejdsdeling, hvor manden tjente pengene, og kvinden blev økonomisk afhængig.”¹⁷⁴

Dansk Kvindesamfund problematiserede ifølge Rosenbeck ikke denne arbejdsdeling og tidens mandsrolle, hvilket på trods af målet om mere indflydelse ikke indebar et ønske om lighed:

”Kvinder var lige, men forskellige.”¹⁷⁵

Rosenbeck gør derved Dansk Kvindesamfund til fortalere for ligestilling kønnene imellem, på baggrund af forskellighed. Hverken Mørch eller Rosenbeck er dog nøjagtigt periodespecifikke, selvom det er tydeligt at deres beskrivelser tager udgangspunkt i Drude Dahlerups første bølge. Rosenbeck taler dog i denne forbindelse om ’Dansk Kvindesamfunds første periode’, fra oprettelsen og helt frem til valget, hvilket har et lidt bredere perspektiv. I forhold til vores afgrænsning taler hun således om de to første bølger.

For at kunne give et mere præcist billede end Mørch og Rosenbeck af kvinderne i Dansk Kvindesamfunds argumentationsmåder i forbindelse med ligestillingsdebatten, underbygges synspunkter direkte med indlæg fra ’Kvinden og Samfundet’ og den række

---

¹⁷³ Stampe 1887 s. 21

¹⁷⁴ Rosenbeck 1990 s. 28 ff.

¹⁷⁵ Rosenbeck 1990 s. 29

småskrifter, der blev udgivet som uddybende personlige indlæg, i forbindelse med debatterne i 'Kvinden og Samfundet'.

Debatten om kvindernes stilling både i ægteskab og samfund kom til udtryk helt fra medlemsbladets opståen i 1885 blandt andet i sædelighedsdebatten og tjenestepigedebatten. Lighedsdiskussionen blev dog særlig tydelig i forbindelse med debatten om ændringen af ordlyden i Dansk Kvindesamfunds formålsparagraf i foråret 1887. Agnete Rasmussen redegør for, at formålsparagraffen den 15. april 1887 blev ændret fra at have været fokuseret på kvindernes myndiggørelsesproces til nu at fokusere på rettigheder. Dansk Kvindesamfund skulle således nu ikke kun myndiggøre kvinderne, men også virke for kvindernes *ligeberettigelse* i familie, stat og samfund:

*Paragraf 1: Dansk Kvindesamfunds formål er at dygtiggøre kvinderne og virke for deres ligeberettigelse i familien, samfundet og staten.*¹⁷⁶

Rasmussen redegør dog for, at denne formålsparagraf blev ændret igen på et ekstraordinært fællesmøde allerede den 27. maj, på grund af store protester internt i foreningen¹⁷⁷. Dansk Kvindesamfund skulle derefter i stedet virke for at *forbedre* kvindens stilling frem for at ligestille:

*Paragraf 1: Dansk Kvindesamfunds formål er at virke til en forbedring af kvindens stilling i familien, samfundet og staten.*¹⁷⁸

Uenigheden og det ekstraordinære møde bekræftes af to notitser fra 'Kvinden og Samfundet' årgang 1887. I den første notits gjorde 'Kvinden og Samfundet' opmærksom på, at der d. 27. maj skulle afholdes et såkaldt 'overordentligt' fællesmøde, hvor det skulle afgøres om formålsparagraffen skulle indeholde krav om 'ligeberettigelse' eller det mere rummelige 'forbedring af kvinders stilling.'¹⁷⁹

I en anden notits refereredes det afholdte møde 27. maj, hvori formålsparagraffens ordlyd blev diskuteret, da den almindelige opfattelse, ifølge notitsen, var, at ordet 'ligeberettigelse' var for vidtrækkende. Flere af medlemmerne havde på mødet bekendtgjort, at de måtte trække sig ud af foreningen, hvis fokus på ligeberettigelse blev

---

¹⁷⁶ Skovbjerg 1983 s. 12

¹⁷⁷ Rasmussen 1972 s. 17

¹⁷⁸ Skovbjerg 1983 s. 12

¹⁷⁹ Kvinden og Samfundet 1887 s. 113

bibeholdt, da de så kvindesagens hovedformål som fremme af kvinders erhvervsvirksomhed. Efter argumenter for og imod, blev forslaget om en mere moderat ordlyd vedtaget ved afstemning og formålsparagraffen blev ændret.¹⁸⁰

På trods af at flertallet af Dansk Kvindesamfunds medlemmer ønskede en mere moderat linie i foreningens paragraffer, kom modstridende holdninger også til udtryk. Skovbjerg kobler opbrudsstemningen i den samtidige politiske situation til de udbryderfløje der forekom indenfor kvindebevægelsen. Venstres kamp for parlamentarisme og mod Højres grundlovsrevision knyttet dermed til oprettelsen af Kvindelig Fremskridtsforening, der var mere konsekvente i både social- og ligestillingskrav.¹⁸¹ Fra midten af 1880'erne og frem arbejdede en række medlemmer af Dansk Kvindesamfund, gennem underskriftsindsamlinger, for kvinders valgret, men ifølge Rasmussen kolliderede denne ligestillingsinteresse med frygten for medlemsfald, hvilket var årsagen til at ligestillingskravet ikke overlevede i formålsparagraffen.¹⁸² Den indre interessesplittelse kom derfor konkret til udtryk blandt andet i oprettelsen af Kvindelig Valgretsforening i 1889 samt i indkaldelsen til endnu et ekstraordinært fællesmøde i efteråret 1887, hvor 20 kvinder krævede, at foreningen opgav sædelighedsdebatten og i stedet koncentrerede sig om forbedringer af kvindernes vilkår, som behandlet nærmere i analysen af sædelighedsdebatten.

Formålsparagrafændringen den 27. maj 1887 forhindrede ikke flere af medlemmerne i at udtale et krav om ligestilling med indlæg i 'Kvinden og Samfundet'. Et eksempel på dette ses hos Grundtvig, der allerede den 16. marts 1887 holdt et foredrag om 'Nutidens sædelige lighedskrav', hvilket siden blev trykt i 'Kvinden og Samfundet', hvor hun, med udgangspunkt i sædelighedsdebatten, argumenterede for en forbedring af kvindernes stilling i samfundet.¹⁸³

I indlægget tog Grundtvig udgangspunkt i begreberne 'frihed og lighed' som havde spredt sig i Europa. Hun fremhævede blandt andet, at kampen for frihed og lighed havde

---

¹⁸⁰ Kvinden og Samfundet 1887 s. 145 ff.

¹⁸¹ Skovbjerg 1983 s. 8

¹⁸² Rasmussen 1972 s. 18

¹⁸³ Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 81

medført, at kvinder i mange lande var begyndt at stille krav om også at opnå disse liberale rettigheder:

*”Og de har rejst sig – ikke alle, desværre, langt fra alle, men dog mange – og de har sagt: Ja det er det vi vil, Frihed og Lighed (...) vi vil stilles lige med Manden i alt, hvad der er menneskeligt, vi vil staa ved hans Side i Familien, i Kommunen, i Staten, i Samfundslivet, vi vil staa lige for Loven, og vi vil have den samme Moral.”*¹⁸⁴

Grundtvig udtrykte her et ønske om, at mænd og kvinder skulle ligestilles på alle samfundets pladser som familie, kommune osv. Herigennem kom et ligestillingssynspunkt frem, da Grundtvig på kvindernes vegne gjorde krav på samme rettigheder som mændene. Ønsket om lige ret mellem kønnene kommer gentagne gange til udtryk i 'Nutidens sædelige lighedskrav', der fokuserede på moralske og sædelige spørgsmål:

*”Lige ret – ja, det er mange enige om, men hvordan? Lighed kan jo her naas af to Veje: Kvinderne kan blive som Mænd og Mændene kan blive som Kvinder. Hvilken Lighed er det, vi ønsker?”*¹⁸⁵

Selvom sædelighedsdebatten allerede er analyseret, er Grundtvigs lighedssyn i denne forbindelse interessant. Grundtvigs konklusion var her på ingen måde kønsmæssigt lighedssøgende, tværtimod måtte mænd enten udelukkende tilslutte sig en kvindelig sædelighedsmoral eller omvendt. Grundtvig pointerede i denne sammenhæng at kvinders moral var at foretrække, og trods hendes indledende ligestillingskrav i forbindelse med lov og samfund slutter hendes argumentation i et klart særartsperspektiv. At Grundtvig i citatet først bruger 'lige ret' og 'lighed' som synonymmer, er bemærkelsesværdigt, da det er to forskellige begreber. 'Lige ret' henviser til retmæssig ligestilling, der ifølge Grundtvig skulle opfyldes ud fra et særartssynspunkt, hvorimod 'lighed' henviser til en kønsmæssig og naturlig lighed mellem kønnene – i modstrid til Grundtvigs andre argumenter. Brugen af de to begreber i samme sætning må derfor ses som begrebsforvirring, og at Grundtvig snubler i forskellen, da ordene er så ens. Men det vidner også om, at skellet mellem særart og lighed ikke var i tale sat på daværende tidspunkt, og at datidens kvindesagsforkæmpere måske nærmere så det som to sider af

---

¹⁸⁴ Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 81ff.

¹⁸⁵ Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 82

samme sag. Citatet illustrerer endvidere, at Grundtvig klart argumenterer for kvindernes ligeberettelse, hvilket underbygges af, at hun sad i bestyrelsen, da indførelsen af 'ligeberettigelse' blev indført i 1887 i den første formålsparagrafændring.¹⁸⁶

Grundtvig byggede sine argumenter ud fra, at hun så kvinder en homogen gruppe. Hun talte om 'kvinden' og det er derfor svært at tyde, hvorvidt det var Grundtvigs egen holdning, der kom til udtryk i 'Nutidens sædelige lighedskrav', eller om hun reelt beskrev en tendens blandt medlemmerne i Dansk Kvindesamfund, der i analyseøjemed som udgangspunkt må ses som hendes interessefæller. Hun beklagede, at det langt fra var alle kvinder, der havde 'rejst sig', hvilket kan være møntet på såvel medlemmer af foreningen som kvinder generelt i samfundet.

At Grundtvig benyttede et kollektivt 'vi' bevirker dog at hun – utilsigtet eller ej – satte alle kvinder i samme bås, hvilket underbygger særartssynet; at kvinder som gruppe var forskellig fra mænd, men ens i kraft af kønnet. Et lignende sprogvvalg gjorde sig gældende andre steder i talen:

*"De (kvinderne) sad hjemme, da Mændene drog paa Korstog, dem tænkte man ikke meget paa, da man raabte paa Oplysning – men Lighed og Frihed for alle Mennesker, det gælder ogsaa dem."*¹⁸⁷

Det kollektive 'de' og 'dem', som Grundtvig brugte til at beskrive kvinderne med understreger, at hun så kvinderne som en homogen gruppe, som hun selv var en del af. Modstand med dette kvindesyn kom dog også til udtryk, blandt andet som behandlet i analysen af tjenestepigedebatten, hvor kvinder uden for Dansk Kvindesamfund ikke var enige i alle foreningens argumenter.

I forlængelse af Grundtvigs synspunkter skrev forfatteren Pauline Aggersborg ligeledes i 1887 et indlæg i 'Kvinden og Samfundet', hvor hun udtrykte enighed med Grundtvig i det sædelige spørgsmål. Aggersborgs særartssyn kom til udtryk i hendes argumentation for, at lighed mellem kønnene ville være en ulykke for dem begge, hvis for stor lighed blev resultatet. Ifølge Aggersborg var ligestilling vigtig for kvinderne, men de burde

---

¹⁸⁶ Lemche 1939 s. 50

¹⁸⁷ Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 81

stadig forblive kyske, idet de på denne måde udgjorde en modvægt til den mandighed, der på andre områder herskede i samfundet:

*”Ja, lige Ret bør Manden hjælpe os til, naar det gælder om at fremme vor Aandsudvikling og hævde vor Menneskeværdighed i højde med sin egen; men skulle vi naa den ædleste menneskelige Udvikling, som jo er vor Maal, da maa Manden i Sædelighedsspørgsmaalet stræbe efter at naa i Højde med den sædelige Kvinde...”*¹⁸⁸

Et ideelt samfund ville ifølge Aggersborg således være præget af kvindelige værdier i det sædelige spørgsmål, og mandlige i forbindelse med åndsudviklingen, hvilket understreger særartssynet. Myndiggørelsesprocessen og kravet om *lige stilling* gennem valgret, illustreres her tydeligt som midler til at nå et mål om udbredelse af kvindelige værdier i samfundet.

At Aggersborg ej klandrer mændene for deres usædelighed, men mener at kvinderne som hustruer, mødre og opdragsker kan hjælpe mændene, understreger blot særartsvinklen¹⁸⁹.

Grundtvig og Aggersborgs indlæg i forbindelse med ligestilling var ikke de eneste. Allerede i 1885 udtalte Kirstine Frederiksen, der tre år senere blev formand for Dansk Kvindesamfund, sig om ligestilling i 'Kvinden og Samfundet'. Vinklen af ligestillingsspørgsmålet var dog en anden i Frederiksens kommentar om kvindesagens afstandstagen til forfatteren August Strindberg. Strindberg var af den opfattelse, at kvindefrigørelsen burde tilsidesættes til fordel for arbejdet for social ligestilling mellem til klasserne. Ifølge Frederiksen var de to ting dog uadskillelige. Strindberg mente herudover, at Dansk Kvindesamfund var en overklassebevægelse, om hvilket Frederiksen skrev, at det ikke kunne nægtes, at den besad overklassetræk, hvilket harmonerede dårligt med

*”... forlangendet om Selvstændighed og Ligestilling.”*¹⁹⁰

Frederiksen lagde dermed ikke skjul på, at hun så ligestilling kvinder imellem som et at foreningens krav. Dette står i modsætning til Grundtvigs 'vi'-definition, hvor alle kvinders ønsker blev skåret over én kam. Som behandlet i analysen af

---

¹⁸⁸ Aggersborg, Kvinden og Samfundet 1887 s. 105

¹⁸⁹ Aggersborg, Kvinden og Samfundet 1887 s. 105

¹⁹⁰ Frederiksen, Kvinden og Samfundet 1885 s. 46

tjenestepigedebatten eksisterede der også ulighed kvinderne imellem og særart og lighed får dermed også et internt kvindeligt aspekt; De kvindelige værdier skulle gennem valgret gøre samfundet bedre, et klart særartssyn. Men den ulighed, kvinder i forskellige samfundsgrupper lå under for, gjorde samtidig kvinderne mindre homogene og passende i en overordnet særartsstrategi. Denne ulighed understregedes af Frederiksen, der i sit indlæg desuden påpegede nødvendigheden af at gøre op med 'den kvindelige overforfinelse', hvis kvinder i fællesskab skulle opnå en 'fri og selvstændig stilling.'¹⁹¹

Teoretisk set underbygges denne kobling mellem klasser inden for kvindebevægelsen af Rimmen Nielsen, der refererer den amerikanske kvindeforsker Nancy Hewitts teori, der dog tager udgangspunkt i det amerikanske samfund:

*"Kun ved at se kvindekulturen i sammenhæng med de klassemæssige delinger i samfundet bliver det ifølge Hewitt muligt at vurdere, hvordan de specifikke kvindekulturer har bidraget til det amerikanske samfunds udvikling og modernisering."*¹⁹²

Kvindehistorie og klassekonflikter ses dermed som svært adskillelige, hvad også kan være årsag til Frederiksens indlæg og den mere omfattende tjenestepigedebat.

Lige ret, ligeberettigelse og ligestilling

Ud fra indlæggene i 'Kvinden og Samfundet' tegner der sig et spørgsmål om, hvorvidt kvinderne så *lige ret, ligeberettigelse* og *ligestilling* som overlappende eller forskellige begreber.

I diskussionen om ændringen af formålsparagraffen 27. maj 1887 var der modstand mod ordet 'ligeberettigelse', hvilket er et argument for, at medlemmerne i Dansk Kvindesamfund ikke så begreberne som synonymer, da det primært var ordene 'ligestilling' og 'lige ret', der blev brugt i indlæggene i 'Kvinden og Samfundet', også når der blev henvist til formålsparagrafdebatten. Der taltes således hovedsageligt om ligeberettigelse i forbindelse med valgkrav og kvinders stilling i samfundet og om ligestilling og lige ret i det sædelige spørgsmål. Det var i hvert fald her, at kravet var

---

¹⁹¹ Frederiksen, Kvinden og Samfundet 1885 s. 47

¹⁹² Rimmen Nielsen 1992 s. 11

uomtvisteligt, uanset om skribenterne mente, at ligestilling skulle ske ved at kvinder skulle blive som mænd eller omvendt.

Men spørgsmålet er, hvorfor flere af indlæggene i 'Kvinden og Samfundet' ikke gav udtryk for det problematiske i at kræve ligestilling og lige ret med mænd på det sædelige område, samtidig med at formålsparagrafændringens nye fokus på *ligeberettigelse* gav så stor debat og til sidst blev trukket tilbage og ændret? En forklaring kan være, at den første formålsparagraf fra 1871 fokuserede på myndiggørelse og dermed en moderat forbedring af kvindernes stilling. Formålsparagrafændringen til 'ligeberettigelse' i 1887 var derimod radikal og en tilbageændring til 'forbedret stilling' var derfor mere i tråd med den første formålsparagrafs mere moderate linie.

I Grundtvigs indlæg 'Nutidens sædelige Lighedskrav' behandles både lige ret og lighed. For bedre at kunne forstå, hvilken betydning Grundtvig tillagde ordet lighed, kan vi se, at før hun nævnte kravet om lighed på det sædelige område sagde følgende:

*"Der er for Tiden Ulighed, det ved vi alle saa godt, at det her ikke behøver nærmere at paavises, men kun at nævnes."*¹⁹³

Grundtvig så dermed uligheden som lighedens modsætning. Det, hun mente eksisterede og ønskede ændret, var derfor ikke, at der var forskelle mellem kønnene. Hun krævede ikke, at mænd og kvinder skulle være ens, men derimod, at der skulle være 'lighed', hvilket vi forstår som, at kønnene skulle være lige stillet og blot have de samme udfoldelsesmuligheder og ligeberettigelse, f.eks. i forbindelse med valgret. Men Grundtvig ønskede samtidig, at mændene skulle have den samme sædelige moral som kvinderne, hvilket kunne tyde på, at hun ønskede, at kønnene skulle være ens ud fra kvindelige egenskaber. Dette argumenterede hun for i indlægget 'Erotik og Kvinder'; at kvinderne endnu havde *"en kyskere Natur end Manden."*¹⁹⁴ Hun mente dog, at mandens natur kunne ændres, så den ville nærme sig kvindernes:

*"For at komme ind i Humanitetens Paradis maa vi blive som Kvinder."*¹⁹⁵

Her talte Grundtvig om menneskeheden som en kollektiv enhed 'vi', ligesom det før nævnt var tilfældet, når hun omtalte kvinder. Det interessante er, at hun dels talte om

---

¹⁹³ Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 82

¹⁹⁴ Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 36

¹⁹⁵ Grundtvig, Kvinden og Samfundet 1887 s. 37

natur, som normalt forbindes med at være netop naturligt og derfor uforanderligt, og samtidig mente hun, at naturen hos manden kunne og skulle forandres, så han blev som kvinden.

I sædelig henseende må vi derfor udlede, at Grundtvig ønskede, at kønnene skulle blive ens på kvindernes præmisser, om end hun kaldte dette for lighed og lige ret.

I småskriftet 'Kan Kvindesagen og Sædelighedssagen skilles ad?' kom Stampes syn på årsagen og løsningen af mænd og kvinders forskellighed også til udtryk. Mændenes usædelighed var ikke en del af deres natur, men derimod bestemt af opdragelse og samfundsforhold. Som en følge af dette mente Stampe, at mænds usædelighed kunne ændres. På dette punkt var Stampe enig med Grundtvig bortset fra, at Grundtvig så, at mænds 'natur' evolutionsmæssig var mulig at ændre, da kvinder darwinistisk set havde nået et højere udviklingsstadium end mænd – kvinderne skulle blot hjælpe mændene med at nå derop. Stampe mente derimod, at forholdene kunne forandres, fordi de ikke var naturgivne, men opdragelsesbestemte.

Stampe diskuterede derudover, hvorvidt ægteskabet som institution skulle bevares, eller om det skulle afløses af løse forbindelser mellem kønnene. Stampe var i dette spørgsmål tydeligvis fortaler for at bevare ægteskabet, idet hun så den selvopofrende kærlighed mellem kønnene som kilden til lykke.¹⁹⁶ I Stampes argumentation for ægteskabets bevarelse kan spores hendes syn på ligestilling. Stampe så det ikke som skadende for kvindesagen, at mændene havde en forsørgende rolle i forhold til kvinderne, da de ved graviditeter og efterfølgende børnepasning var uarbejdsdygtige.¹⁹⁷ Moderskabet var ifølge Stampe nødvendig for slægtens lykke, og hvis kvindernes 'renhed' og moderskab blev taget fra dem, ville det ikke betyde fremskridt, men nærmere tilbagegang.¹⁹⁸ Stampe argumenterede således i høj grad ud fra et særartssynspunkt, idet hun ikke ønskede, at kvinder og mænd skulle blive ens. Tværtimod så hun fordele i, at kvinder besad særlige kvindelige værdier. For at implementere disse værdier i samfundet mente Stampe, at myndiggørelsen af kvinderne og økonomisk selvstændighed måtte være midlet.¹⁹⁹ Lighed

---

¹⁹⁶ Stampe 1888 s. 13

¹⁹⁷ Stampe 1888 s. 39

¹⁹⁸ Stampe 1888 s. 42 ff.

¹⁹⁹ Stampe 1888 s. 41

i ægteskab og samfund var ønskværdigt, men ikke, at kønnene skulle være ens. Stampe mente, at man skulle give den gifte kvinde:

”... en værdig Stilling i Familien og Borgerrettigheder i Samfundet, saa vil der intet ydmygende være for hende i, at hun ved den naturlige Deling af Arbejdet faar Hjemmets Pligter. Og jo dygtigere hun lærer at udføre denne Gjerning, des mindre vil den blive betragtet som et ringere Arbejde end Mandens.”²⁰⁰

Der kan drages paralleller mellem Stampes synspunkt her om mænd og kvinder og hendes holdning i tjenestepigedebatten. Citatet om ligeberettigelse mellem kønnene stemmer i høj grad overens med Bergs ønske for tjenestepigerne – et argument Stampe var modstander af. Der tegner sig derfor en dobbeltydighed i Stampes argumentation. Hvis både husmødrene og tjenestepigerne udførte deres pligter med dygtighed, hænger det ikke sammen med, at husmødrenes arbejde skulle vurderes på højde med mændenes, samtidig med, at Stampe i tjenestepigedebatten argumenterede for, at tjenestepigerne og deres arbejde ikke skulle ligestilles med borgerkvindernes. Årsagen til Stampes dobbelthed er derfor med stor sandsynlighed, at hun ud fra et særtartssynspunkt ønskede ligestilling kønnene imellem, men ikke kvinderne imellem, da hun som husmoder var afhængig af tjenestepigerne og derfor ikke ønskede deres kår forbedret. Hendes ønske om fastholdelse af tjenestepigernes plads og dermed de sociale klassers forskellighed, kan samtidig underbygges af at hun var født baronesse og derfor må have været vandt til naturligheden ved tjenestepigers tilstedeværelse og arbejdsvilkår. Det store sociale skel mellem Stampe og tjenestepigernes sociale kår gavnede muligvis heller ikke forståelsen eller ønsket om klassemæssig ligestilling.²⁰¹

Ovenstående citat er samtidig eksempel på, at Stampes mål er særartsbetonet i endnu tydeligere grad end Grundtvigs indlæg. Forskellene mellem kønnene skulle ikke ophæves, den traditionelle moderrolle og plads i ægteskabet skulle fastholdes, for derigennem at ’producere’ den kvindelighed, der, gennem politisk indflydelse, skulle reformere samfundet til det bedre – en proces i hjemmet, hvor tjenestepigerne var nødvendige. Valgret og ligestilling i ægteskabet ville i sidste ende give kvinderne samme værdighed som mændene ved, at deres arbejde fik den samme status som mændenes.

---

²⁰⁰ Stampe 1888 s. 45

²⁰¹ Hemmer Hansen 1970 s. 217

Samtidig argumenterede hun for, at der var så stor forskel tjenestepiger og husmødre imellem, at de ikke skulle ligestilles.

Et af de medlemmer, der stemte *for* bevarelsen af ordet 'ligeberettigelse' i formålsparagraffen var Nielsine Nielsen. I 'Kvinden og Samfundet' refereres det ekstraordinære fællesmøde 27. maj 1887, hvor Nielsen mente, at 'forbedring af kvindens stilling' frem for 'ligeberettigelse' var for svævende og ikke bidrog til at støtte de selverhvervende kvinder. Hun anklagede samtidig kvindebevægelsen for en dobbelthed, der kom til udtryk i de mange debatindlæg om ligeberettigelse, der dog ikke blev vedkendt i formålsparagraffen:

*”Det er ikke følgerigtigt, naar man taler og skriver for Ligeberettigelsen, da ikke ogsaa at vedkjende sig den som Formaal i Lovene.”*²⁰²

Desuden redegør Vammen i Dansk Kvindebiografisk Leksikon for, at Nielsen fandt det inkonsekvent...:

*”at hævde princippet om kønnes seksuelle ligestilling, når Dansk Kvindesamfund veg tilbage fra at gøre den politiske, sociale og økonomiske ligeberettigelse til officielt erklæret mål.”*²⁰³

Nielsen påpegede dermed en uoverensstemmelse mellem, at Dansk Kvindesamfund krævede ligestilling på kvindernes præmisser, på det moralske område, men ikke på andre områder, samt at foreningen udtalte sig om ligeberettigelse og alligevel ikke krævede det i en formålsparagraf.

I forbindelse med lighed og særartsdiskussionen kommer en kønsmæssig forskel også til udtryk.

Anna-Birte Ravn beskriver i den forbindelse, at Jens Jensen Sønderup, et 'aktivt' mandligt medlem af foreningen, ytrede i ligestillingsdebatten, at kvinderne skulle udnytte deres forskellighed fra mænd i arbejdet for ligestilling, men var af den overbevisning, at kvinder og mænd principielt var født lige med lige muligheder. Han så det derfor som en nødvendighed, at kvinder krævede valgret med den argumentation, at de kunne bidrage

---

²⁰² Kvinden og Samfundet 1887 s. 146

²⁰³ Dansk Kvindebiografisk leksikon, findes på

<http://www.kvinfo.dk/side/170/bio/1111/query/nielsine%20nielsen/>

aktivt med gode, kvindelige værdier i samfundet for at sætte fokus på, hvorfor kvinderne skulle ligestilles. Ifølge Ravn var ligestillingskravet således af politisk-taktiske årsager.²⁰⁴ Poul La Cour ytrede samme ligestillingssynspunkt i forbindelse med sædelighedsdebatten og vi vil derfor ikke komme nærmere ind på ham her. Det er i forbindelse med ligestillingsdebatten dog interessant, at de mænd, der ytrer sig i 'Kvinden og Samfundet', i høj grad argumenterede ud fra et lighedssynspunkt, som Jensen Sønderups om at mænd og kvinder er født lige. Dette står i stærk kontrast til særartsargumentationen, der synes gennemgående i indlæg i 'Kvinden og Samfundet', skrevet af kvinder.

Medlemmerne i Dansk Kvindesamfunds midler og mål

En af årsagerne til, at Dansk Kvindesamfund på trods af flere af medlemmernes ytringer og krav om ligeberettigelse i debatten alligevel ikke lod ligeberettigelsesønsket afspejle i formålparagraffen, kan være, at foreningen ønskede en bred appel og moderat linie, der ikke var så radikal, at Dansk Kvindesamfund blev sat udenfor politisk og samfundsmæssig indflydelse. Dette sås også i debatten om paragrafændringen, hvor en Professor Klein blandt andet mente, at

*"En radikal Fane vil skade Sagen."*²⁰⁵

Overretssagfører Høgsbro udtalte sig også i den sammenhæng og var af den overbevisning, at:

*"Lovene bør affattes saaledes, at ingen, der nærer Interesse for Kvindebevægelsen, ved dem afholdes fra at indtræde i Samfundet (Dansk Kvindesamfund)."*²⁰⁶

Dette bekræftedes også af redaktionen på 'Kvinden og Samfundet', der i slutningen af mødereferatet af det ekstraordinære fællesmøde om formålparagrafændringen, kommenterede afstemningens resultat. Her blev vigtigheden af, at der i Dansk Kvindesamfund var højt til loftet, understreget, således at foreningen kunne favne alle, der havde interesse i kvindesagen og dermed øge medlemstallet. Redaktionen skrev endvidere, at det var mindre vigtigt, hvad der stod i formålparagraffen, så længe man

---

²⁰⁴ Ravn 1989 s. 13

²⁰⁵ Klein, Kvinden og Samfundet 1887 s. 146

²⁰⁶ Høgsbro, Kvinden og Samfundet 1887 s. 147

ikke stødte nogen væk med denne. Samtidig bundede ønsket om en bredest mulig opbakning i, at man ved udmeldelser var bange for at praktiske opgaver, som for eksempel Fæstekontoret, ville falde til jorden.²⁰⁷ 39 mod 13 stemte for en ændring af formålsparagraffen og 'Kvinden og Samfundets' redaktion kommenterer bagefter at en ændring var god, da det var mindre hensigtsmæssigt at fokusere på valgret nu, da det ikke hørte til opgaver, der lå foran foreningen på nuværende tidspunkt.²⁰⁸

Som det har vist sig, kan der i de forskellige indlæg ikke drages en samlet linje i argumentationen, som kan karakterisere medlemmerne i Dansk Kvindesamfund, idet skribenterne bruger forskellige argumenter og lægger vægt på forskellige synspunkter i debatterne. Det er dog tydeligt, at medlemmernes ligheds- eller særartsperspektiv som middel har haft indflydelse på, hvor vidt og hvorledes kvinderne vurderede, at deres mål på bedste vis kunne blive opfyldt. Brugen af lige ret, ligeberettigelse og ligestilling kønnene imellem kan synes uklar også i den generelle historiske baggrundslitteratur om emnet. Men ved nærlæsning af kilderne tegner der sig et fælles mål: At det, der blev opfattet som kvindelige værdier, skulle have større indflydelse på samfundet.

Når Grundtvig derfor mente, at kønnene burde være lige, ja nærmest ens, på det seksuelle og moralske område, giver det derfor alligevel mening, at mange af kvinderne på andre områder så det som en fordel at kønnene var forskellige. Stampe illustrerede denne umiddelbare modsætning i sin kamp for moderskabet og familien. Kvinderne skulle lovformeligt ligestilles med mændene, i ægteskab såvel som i samfund. Alligevel skulle kvinderne holde fast i deres traditionelle værdier som moderskab og sædelighed, da det var med disse værdier samfundet skulle reformeres til det bedre. Særartsargumentationen var tydelig, og en anklage mod kvindebevægelsen, om at være for moderat, kan der dermed modargumenteres for. Både Mørch og Skovbjerg underbygger vores teori om, at Dansk Kvindesamfunds moderate linie blev valgt for at skabe resultater i tidens forvejen turbulente politiske miljø.²⁰⁹ Det var ikke et strategisk godt træk at kræve, at mænd skulle afgive magt og privilegier i politisk og økonomisk henseende, hvorimod kvinderne på det sædelige område var på hjemmebane. Dansk Kvindesamfunds inkonsekvente krav om

---

²⁰⁷ Kvinden og Samfundet 1887 s. 146

²⁰⁸ Kvinden og Samfundet 1887 s. 147

²⁰⁹ Skovbjerg 1983 s. 8 og Mørch 1991 s. 191 ff.

ligestilling, udtrykt i den manglende vilje til at udtrykke kravet i formålsparagraffen, skal derfor ikke udelukkende ses i medlemmernes kønsopfattelse. Vi ser derimod den moderate linie som et strategisk træk, der gav kvinderne indflydelse, om man vil, ved at 'snige målet ind af bagdøren'.

Det er dog vigtigt at holde sig for øje, at der var ambivalenser, ikke kun i kvindernes liv i forhold til deres køns- og klasseopfattelser, men også i selve deres synspunkter. At eksempelvis Stampes argumentation vekslede i tjenestepigedebatten og ligestillingsdebatten, er således ikke kun et tegn på politisk taktik og strategi, men også at kvinderne fandt nogle argumenter mere naturlige og liggende lige for, end andre – uden taktisk overvejelse om argumenternes sammenhæng eller skelen til foreningens strategiske moderate linie.

Virkelighedens realiteter var barske i forhold til de midler og mål medlemmerne i Dansk Kvindesamfund arbejdede med. Hos Stampe kommer dilemmaet også til udtryk i, at kvinderne både skulle ligestilles med mændene og samtidig bibeholde deres moderrolle. Denne dualisme, idealistisk og virkelighedsnær, gav problemer for kvinderne i alle bevægelsens tre bølger, såvel som i dag. Konkret i forhold til, at moderrolle og erhvervsarbejde kunne være svært foreneligt, men også på det idealistiske plan hvor ønsket om lige ret, ligestilling samt ligeberettigelse for kvinderne i kvindebevægelsens første bølge især kom til udtryk i litteraturen. Ambivalensen i kvindernes argumentationer kom dermed til udtryk flere steder end i vores kildemateriale. Claus Bjørn redegør således for forfatterinden Mathilde Fibigers splittelse mellem det idealistiske liv i hendes bog 'Clara Raphael – tolv breve' og den knap så lyserøde virkelighed som telegrafist og gammeljomfru,²¹⁰ og Skovbjerg tegner et billede af unge kvinder, der i splittelsen mellem et ønske om at blive forfatterinder og leve op til både samfund og families krav, tog deres eget liv.²¹¹

---

²¹⁰ Bjørn 2003 s. 362

²¹¹ Skovbjerg 1983 s. 88

Konklusion

For at undersøge medlemmerne i Dansk Kvindesamfunds kvindesyn, har vi analyseret sædelighedsdebatten, tjenestepigedebatten og den overordnede ligestillingsdebat ud fra indlæg i 'Kvinden og Samfundet'. Analysebegrebet 'lighed og særart' har været vores pejlemærke i forhold til, hvad kvinderne fokuserede på for at forbedre deres stilling i samfundet – om det var ud fra et mål om indflydelse gennem en tilnærmelse til mændenes værdier, eller om indflydelsen skulle bygge på kvindelige værdier eller en kombination af disse.

Kvindernes måder at nå målet på, har vist sig at have flere aspekter. Deres syn på ligheds- eller særartsperspektiv i forhold til mandlige og kvindelige værdier kom især til udtryk i sædelighedsdebatten og ligestillingsdebatten i forbindelse med formålsparagrafændringen. Lighed og særartsperspektivet kvinder imellem kom især til udtryk i tjenestepigedebatten, en klasse-mæssig afledning af ligestillingsdebatten, i forhold til om borgerkvinderne og tjenestepigerne skulle ligestilles på samme måde som kønnene skulle.

Der var i den forbindelse forskel på, hvorvidt kvinderne ønskede ligestilling kønnene imellem og kvinderne imellem.

Lighed og særart kønnene imellem

Forskellen i kvindernes syn på sig selv i forhold til mænd og tjenestepiger viste sig i analysen at være tydelig. I debatten om ligestilling i ægteskab og samfund, argumenterede kvinderne i høj grad for politisk ligeret kønnene imellem, i samfundet såvel som i ægteskabet, gennem et særartsperspektiv. Midlerne var dog forskellige; nogle kvinder mente, at kvindelig indflydelse bedst blev skabt i hjemmene, andre, at kvinderne skulle være mere tydelige ude i samfundet.

Særartsperspektivet kønnene imellem blev underbygget i sædelighedsdebatten. En forbedring af samfundet ville ske, hvis mændene efterlevede den sædelige kønsmoral, som flere af debattørerne hævdede, var en del af den kvindelige natur. Der var dog diskussioner kvinderne imellem, om hvorvidt kvinder var uden drifter eller ej, men

enighed om, at eventuelle drifter i så fald burde undertrykkes, for at den sædelige samfundsforbedring kunne gennemføres.

Sædelighedsdebatten illustrerede samtidig kvindernes tydelige afstandtagen til lighedstanken mellem kønnene – kvinder skulle ikke kun ligestilles retsmæssigt med mændene, mændene skulle desuden stræbe efter at blive som kvinderne i sædelig henseende.

Lighed og særart blandt kvinderne

Forskellen i argumentationen for ligestilling kvinderne imellem lå i lighed- eller særartssynsvinklen, hvor debattørerne i 1885 var uenige om, hvorvidt tjenestepigernes stilling skulle forbedres eller forblive underlagt husmødrenes bestemmelser. Da debatten blev genoptaget i forbindelse med oprettelsen af Fæstekontoret i 1888 meldte Dansk Kvindesamfund klart ud, at de støttede oplysningen af tjenestepigerne, hvorimod de havde forholdt sig forholdsvis tavse i 1885. Særartssynspunkterne kvinderne imellem byggede dog ofte på et overordnet særartsperspektiv kønnene imellem – at tjenestepigerne var nødvendige for, at husmødrene kunne generere den særlige kvindelighed i hjemmet, der skulle forbedre samfundet. En del af særartsperspektivet kvinderne imellem, byggede også på den opfattelse, som Iversen pointerede i sit indlæg, at mange borgerkvinder så tjenestepigerne som tilhørende en anden klasse og derfor ikke skulle regnes med i en ligestillingsdiskussion.

Dansk Kvindesamfunds medlemmers kvindesyn

Analyserne af indlæggene i sædelighedsdebatten, tjenestepigedebatten og ligestillingsdebatten i 1885-88 giver et billede af medlemmernes argumenter for, hvordan kvindernes stilling i samfundet kunne forbedres og dermed give mere indflydelse. Disse argumenter tegner et andet billede af Dansk Kvindesamfund end det, vi i flere tilfælde har oplevet i faglitteraturen. Mørch beskriver Dansk Kvindesamfund som værende uden reel indflydelse på samfundet:

”Den ændrede opfattelse af kønsroller og familieforhold, der udviklede sig i løbet af perioden, havde ikke sin oprindelse i kvindebevægelsen. Den opstod som følge af

*industrialiseringen, der på en ganske anderledes måde frigjorte kvindelig arbejdskraft fra husholdningerne... ”*²¹²

og Rasmussen karakteriserer i forlængelse heraf foreningen som

”...en lille københavnsk bourgeoisiforening (...) hvor man til syvende og sidst ikke turde tage politisk ligestilling på programmet”.²¹³

Mørchs vægt på strukturer som historiens drivkraft frem for aktører og Rasmussens marxistiske klassesyn taget i betragtning, skitserer dog stadig en forening uden tydelig og dermed reel indflydelse. Analyserne af medlemmerne af Dansk Kvindesamfunds metoder til at forbedre kvindernes stilling i samfundet, nuancerer dog dette billede. Kvinderne gav både i indlæggene og for eksempel i formålsparagrafdebatten udtryk for ønsket om en moderat linie. Men moderat betyder ikke nødvendigvis, at de ikke ændrede noget. Tværtimod udtrykte kvinderne i alle debatterne, som vist i analyserne, store ønsker om ændringer og forbedringer af kvindernes kår. Lemche tilføjede i denne forbindelse, at debatten i 'Kvinden og Samfundet' ofte var mere fri og dristig, i forhold til hvad foreningens formålsparagraf udtrykte. 'Kvinden og Samfundet' skulle således

*”... virke overbevisende overfor Sagens Modstandere og give Venner af Sagen Vaaben til Forsvar.”*²¹⁴

Ambivalensen i formålsparagraffen overfor indlæg i 'Kvinden og Samfundet' understreger yderligere modstriden mellem hvad foreningen ytrede, hvad medlemmerne i forskellige sager egentlig ønskede, og hvor forskellige disse ønsker kunne være. Hemmer Hansen beskriver ambivalensen ved Dansk Kvindesamfunds moderate metode og medlemmernes holdninger, i festskriftet for foreningens 100-års jubilæum:

”Den store forsigtighed med at sige lige ud, hvad man alligevel af alle blev mistænkt for, kan undre. Der er ingen grund til at tro, at Dansk Kvindesamfunds ledelse ikke ønskede at gå ind for både den økonomiske selvstændighed, ligeberettigelsen og valgretten. Hele dens praktiske arbejde drejer sig om disse ting. Men det man kan fastslå er, at mens de foreninger, der brød ud og tog skarpt standpunkt i en enkelt sag, kun bestod en vis tid, overlevede Dansk Kvindesamfund altid”.²¹⁵

---

²¹² Mørch 1991 s. 356 ff

²¹³ Rasmussen 1972 s. 21

²¹⁴ Lemche 1939 s. 41

²¹⁵ Hemmer Hansen 1970 s. 35

Hemmer Hansen lægger således vægt på, at foreningen ikke åbenlyst arbejdede for forbedringer, ved at melde klart ud hvad deres hensigter var, men derimod arbejdede for kvindernes forbedrede stilling gennem blandt andet uddannelse og oplysning af kvinderne. Hemmer Hansen ser som formand for Dansk Kvindesamfund tydeligvis begivenhederne i et blødere lys i et festskrift end en historiker som Mørch. Men hendes indsigt i foreningens virke er også mere dybdegående end Mørchs og hendes karakteristik af foreningens veje til at nå målet er klar: Lidt indflydelse var bedre end ingen indflydelse.

Ligestilling – at se bort fra forskelle til bestemte formål

Den modsætningsfyldte og til tider ambivalente argumentation i debatterne viser forskelligheden i kvindernes måder at opnå målet om indflydelse. Kvinderne kunne argumentere ud fra lighed kvinder imellem i ligestillingsdebatten, særart kvinder imellem i tjenestepigedebatten og lægge en køns-overlegen særartsargumentation som grund for sædelighedsdebatten. Debattørerne argumenterede dermed forskelligt i indlæggene, alt efter hvilken sag, der var til debat.

Kvinderne nuancerede således deres argumentation og lagde vægt på nogle argumenter frem for andre ud fra, hvad der bedst kunne betale sig i den pågældende debat, for at nå målet. Som Ravn argumenterede for i lighed og særartsproblematikken, gjaldt det i debatten for ligestilling, at vi jo både er ens og forskellige, og derfor bruger argumenter, der passer bedst ind i den konkrete kontekst, alt afhængig af, hvad debatten handlede om.

Kvindesyn i Dansk Kvindesamfund – medlemmernes mål og midler

Medlemmerne i Dansk Kvindesamfunds midler og mål for at forbedre deres stilling i samfundet har dog også et udtalt aspekt, der med analyserne har vist sig at binde de tre analyser sammen. Distinktionen var således ikke en faktor uden betydning i borgerkvindernes liv. I sædelighedsdebatten distingverede kvinderne sig fra mændene og de ligeså usædelige tjenestepiger med kyskheden. Distinktionen udbygges yderligere ved, at borgerkvinderne i tale sætter sig selv som 'kvinden', som blandt andre Grundtvig gav

udtryk for. På den måde havde borgerkvinderne mulighed for at fremhæve en særlig natur og et bestemt kvindeideal, der i bund og grund ofte refererede til dem selv.

I tjenestepigedebatten kan argumentationen for at bevare tjenestepigernes stilling, som den var, ses i relation til den status, der knyttede sig til at have tjenestefolk. Dette sætter også oprettelsen af Fæstekontoret i relief; at det ikke kun oprettedes for at forbedre pigernes stilling, men også for at sikre borgerkvinderne tjenestepiger, på trods af, at maskineringen af samfundet i stigende grad overflødiggjorde pigerne. Dette kunne dermed rokke ved borgerkvindernes særlige rolle som hjemmets bestyrerinde, hvilket de har søgt at undgå. Det ukomfortable korset distingverede desuden borgerkvinderne fra tjenestepigerne med deres praktiske påklædning.

Den overordnede ligestillingsdebat og ambivalenserne i medlemmernes argumentationer kan derfor ses som et udtryk for, at kvinderne benyttede den argumentation, der var mest nyttig på det givne tidspunkt, alt efter målet. Målet kan dog ikke udelukkende ses som ligestilling i samfundet, men også som beskyttelse af borgerkvindernes særlige status.

Analysen af indlæggene i 'Kvinden og Samfundet' viser, at medlemmerne i Dansk Kvindesamfund har haft samme mål om at forbedre kvindernes stilling i samfundet og samtidig bevare deres status, men brugt forskellige midler. Særartsargumentationen binder i høj grad de tre analyser sammen og kan derfor give et billede af medlemmerne i dansk Kvindesamfunds kvindesyn i slutningen af 1880'erne. Da vores analyse er baseret på repræsentative pluk fra debatterne, er kvindesyntet dog begrænset til at knytte sig til de medlemmer, der ytrede sig i 'Kvinden og Samfundet' og en opposition hertil, der mangler i debatterne, har først i de sidste år af 1800-tallet og starten af 1900-tallet været i stand til at præge foreningen til at tage ligestilling gennem valgret på programmet.

At oppositionen ikke ytrede sig i debatterne kan være et tegn på, at de kvinder, der ikke kunne affinde sig med Dansk Kvindesamfunds moderate linie, gik andre veje, hvilket både ses med oprettelsen af blandt andet Kvindelig Fremskridtsforening, Kvindelig Valgretsforening og den stigende kvindelige tilslutning til de politiske partier. Når Dansk Kvindesamfund så en bestemt kvindesag som tilpas 'akklimatiseret' i samfundsdebatten, og dermed passende for deres egen moderate linie, tog de den selv på programmet, som i 1897, hvor Dansk Kvindesamfund overtog Kvindelig Valgretsforening. At debattørerne i

høj grad accepterede formålsparagraffen og at oppositionen ikke ytrede sig i 'Kvinden og Samfundet', må således være et tegn på, at medlemmerne i Dansk Kvindesamfund i 1880'erne var enige i foreningens moderate linie, og på trods af ambivalenserne i deres egne ytringer, mål og liv var af den overbevisning, at den størst mulige indflydelse gjorde sig gældende gennem et moderat, men vedvarende pres.

Abstract

Borgerskabskvindernes stilling i samfundet i slutningen af 1800 tallet, var kendetegnet ved at hun var manden underlegen, og umyndiggjort i forhold til det offentlige liv.

Dette projekt giver en analyse af kvindesynet ud fra tre af datidens debatterede emner, sædelighedsdebatten, tjenestepigedebatten og spørgsmålet om ligeberettigelse. Vores analyse tager udgangspunkt i kilder hentet fra Dansk Kvindesamfunds blad 'Kvinden og Samfundet', da disse giver et godt indblik i borgerskabskvindernes kvindesyn, i det, det i høj grad var denne sociale klasse af kvinder der ytrede sig om disse specifikke sager.

Analyserne er alle bygget op over tesen om hvorvidt de forskellige kvinder ytrede sig ud fra et lighedssynspunkt eller ud fra et særartssynspunkt.

Summary

This report is an analysis of the way in which women from the upper class in the late 1800 saw their own status in society. We have chosen to describe this point of view through analyzing three debates that took place in the society at the time. We see these debates reflected upon and described through the Danish Womens Society's membership magazine 'Women and Society'. We chose this magazine seeing this is a direct line to study what opinions were dominating within the members of the Danish Womens Society – and therefore what the general thought was amongst the upper class women. These debates were the debate of the moral issue concerning whether or not women, in contrary to men, should live their lives in chastity. The debate concentrated on the perspectives whether men should become as women in this matter, or whether women should become as men, meaning more liberal in their sexual behavior.

The next debate dealt with the difference between social classes. The question was in what way and based on what arguments women from the upper class wished and fought for a better position for the servants. The third debate we have chosen to analyze is the debate discussion equal rights for women. Danish Womens Society and the women discussing these themes, were very inconsistent in their way of using the words equality, equal rights and equal opportunity. They discussed the meaning of these words, but wouldn't include the word equal right in their objects clause.

The underlying problem in all of these debates were the way in which these women spoke about and basically saw women. If they discussed on the basis of an equality point of view or from a perspective of the differences between the genders.

Formidlingsafsnit

Formidling af sædelighedsdebatten

I forbindelse med formidlingen af projektet, har vi valgt at fokusere på sædelighedsdebatten i 'Kvinden og Samfundet', frem for en formidling af hele projektet. Vi mener, at det er en fordel som afsender at fokusere på en mindre del af projektet i en formidlingssituation, for til gengæld at komme i dybden og gøre budskabet mere klart for målgruppen.

Kriteriet for at formidle sædelighedsdebatten er for det første, at vi ser denne debat som et godt eksempel på synet på borgerkvinder i slutningen af 1800-tallet. For det andet var sædelighedsdebatten starten på et omfattende brud i samfundsopfattelsen af kvinde-kønnet og dermed en ændring i holdningen til blandt andet seksuallivet. For det tredje kan spørgsmålet om sædelighed og seksualmoral fange interessen for en målgruppe, der er ukendt med periodens øvrige historie, da forholdene på sædelighedsområdet har ændret sig drastisk i det forløbne århundrede. Diskussionen af den store ændring i holdningen til sædelighed og forholdet mellem kønnene er derfor forholdsvis enkel at kaste sig ud i.

Budskab: Debat om seksualmoralens udvikling

Vi ønsker, ved at formidle debatten om sædelighed, at kaste lys over, at seksualmoralen i høj grad var anderledes dengang i forhold til, hvad den er i dag. Formidlingen af, at synet på sædelighed har været markant anderledes for godt 100 år siden, kan sætte nutidens seksualmoral i perspektiv og dermed bidrage til at skabe en debat. Vores formål med at formidle sædelighedsdebatten er ikke at stille os kritiske over for den nutidige moral eller den, der herskede under sædelighedsdebatten. Derimod ønsker vi at igangsætte en diskussion af, hvorfor sædelighedsmoralen er så forskellig i 1800-tallet i forhold til i dag, og hvorfor den nutidige seksualmoral kommer til udtryk, som den gør. Hvilke samfundsændringer ledte til, at udviklingen af seksualmoralen kom til debat i slutningen af 1800-tallet og tog en kurs mod, hvor den er i dag. Her drejer det sig for det første om, at formidle, hvilket kvindesyn, der herskede i 1880'erne, og hvordan dette blev styrende

for indholdet i sædelighedsdebatten. Dette eksemplificerer vi med 'Kvinden og Samfundet'.

I dag er sædelighed ikke længere kun et spørgsmål om kyskhed, og der eksisterer i dag ikke længere udelukkende konsensus om, at kvinder skal være afholdende inden ægteskab, og mænd ikke skal. I processen af udarbejdelsen af dette undervisningsmateriale stødte vi dog på spørgsmålet om de kulturelle forskelle befolkningen imellem. Vi skriver i undervisningsmaterialet, at der i dag hersker en mere frigjort opfattelse af seksualitet. Dette gælder for størstedelen af befolkningen, men idet vores samfund også rummer andre etniciteter vil en målgruppe af anden etnisk baggrund muligvis have en anden forståelse af seksualitet i forhold til den historiske udvikling i Danmark.. Desuden findes også mindre danske grupper i samfundet med en strengere seksualmoral grundet tradition eller religion.

Dette undervisningsmateriale hensigt er således skabe at debat, der kan medføre, at personer i målgruppen med forskellig baggrund kan nærme sig hinanden i diskussionen af seksualiteten, og dermed få belyst eventuelle myter og fordomme om forskellige måder at opfatte seksualitet på.

Gymnasieelever som målgruppe, historieundervisningen som felt

Vores målgruppe for formidlingen er gymnasieelever. Vi vurderer, at den brede kvindehistorie kan give problemer i en formidlingssituation, da emnet identifikationsmæssigt kan appellere mere til piger end drenge. En historisk udvikling af seksualmoral er derimod et emne, vi mener, kan fange en ung målgruppe bedre, og vi har derfor valgt at målrette formidlingen til historieundervisning i gymnasiet. Formidlingen af netop dette emne vil samtidig være i tråd med den nye gymnasiereforms hensigt med 'almen studieforbereelse':

"I almen studieforbereelse arbejdes der med betydningsfulde natur- og kulturfænomener, almenmenneskelige spørgsmål, vigtige problemstillinger og centrale forestillinger fra fortid og nutid med anvendelse af teorier og metoder fra alle områder."

Desuden stilles der i bekendtgørelsen krav til, at eleverne lærer at udfordre deres kritiske sans og bliver i stand til at forholde sig til deres omverden og egen udvikling både fagligt og metodisk.²¹⁶

Vi mener, at en analyse og vurdering af kilder fra en bestemt problematik, som for eksempel sædelighedsdebatten, vil bidrage til at opfylde disse målsætninger.

Faglige kombinationsmuligheder

I forbindelse med den nye gymnasiereforms vægning af den almene studieforbereelse, tværfaglighed og metodekendskab, ser vi det desuden som en oplagt ide at lave et tværfagligt projekt om seksualmoral i samarbejde med faget biologi. Ved at sammenkoble biologi med spørgsmålet om seksualmoral kan seksualundervisningen dermed få en historisk dimension.

På både A og B niveau i biologi er der i reformen stillet krav til, at eleverne som en del af kernestoffet, skal arbejde med evolutionsteori og *"herunder betydningen af samspillet mellem arv og miljø."*²¹⁷ Inden for disse områder kan et samarbejde med historiefaget uddybe, hvordan befolkningen i slutningen af 1800-tallet forholdt sig til arv og miljø i forbindelse med synet på kønnene, og hvorfra forskelle mellem disse stammer.

Et andet fag, der kan laves et tværfagligt forløb med, er danskfaget. I en sådan kombination vil der kunne arbejdes mere dybdegående med de udvalgte kilder fra 'Kvinden og Samfundet'. Ved at benytte danskfagets tekstanalyse, kan de forskellige kilder foruden at blive analyseret med historiefagets kildekritiske øjne og forståelse for datidens samfundsforhold, også analyseres i forhold til debattørernes argumentation, sproglige virkemidler og stil. Dette vil kunne bidrage til at sammenligne de forskellige kilder ud fra en litterær tilgang og tekstanalytiske værktøjer.

---

²¹⁶ Gymnasiereformen, bilag 10: Almen studieforbereelse, pkt. 1 – *"Identitet og mål"* fra "Bekendtgørelse om uddannelsen til studentereksamen",

<http://www.uvm.dk/nyheder/gymnasiereform/oversigt.htm?menuid=1525>

²¹⁷ Gymnasiereformen, bilag 12: Biologi A og bilag 13: Biologi B, pkt. 2.2 *"Kernestof"* fra "Bekendtgørelse om uddannelsen til studentereksamen",

<http://www.uvm.dk/nyheder/gymnasiereform/oversigt.htm?menuid=1525>

Denne mulighed tilgodeses også i gymnasireformen, hvor det kræves, at der i danskfagets sproglige stofområde indgår ”*sprogbrug og stilistik i samtidige og historiske tekster.*”²¹⁸

Undervisningshæfte som medie

Formidlingen af sædelighedsdebatten skal ske i et undervisningshæfte. Dette hæfte skal indeholde en række kilder i form af indlæg fra sædelighedsdebatten i ’Kvinden og Samfundet’.

Hæftet skal opbygges på følgende måde:

- Indledning: En beskrivelse af borgerkvinderne i Dansk Kvindesamfunds livsvilkår, et rids af debatten i ’Kvinden og Samfundet’ samt en introduktion til de kilder, vi har valgt og begrundelse af disses relevans.
- Tre til fire kilder fra ’Kvinden og Samfundet’ som vi ser som repræsentative til at belyse forskellige synspunkter i sædelighedsdebatten.
- Arbejdsspørgsmål, der skal lægge op til debat om seksualmoral gennem tiden samt synet på kvinderne og kønnenes forskellighed dengang i forhold til i dag.

Hæftet skal kunne danne udgangspunkt for en diskussion af synet på sædelighed og kvindesyn, som disse kommer til udtryk i ’Kvinden og Samfundet’, og hæftet kan i den forbindelse kombineres med andre kilder eller arbejdsspørgsmål fra lærere og elevers side, hvis dette er ønskeligt i forhold til den faglige vinkel, der anlægges.

Finansiering og publicering

Til at finansiere undervisningshæftet forestiller vi os, at oplysningsforeningen ’Sex og samfund’ muligvis kunne være interesserede i at støtte undervisningshæftet til gymnasiebrug, især hvis formidlingen blev sammensat som oplæg til en bredere debat om seksualmoral før og nu med konsekvenser heraf og kunne bruges i flere forskellige fagkombinationer.

---

²¹⁸ Gymnasireformen, bilag 15: Dansk A, pkt. 2.2 ”*Kernestof*” fra ”Bekendtgørelse om uddannelsen til studentereksamen”, <http://www.uvm.dk/nyheder/gymnasireform/oversigt.htm?menuid=1525>

Herudover kunne forskningsinstitutioner som 'Kvinfo' have interesse i at støtte projektet. Hæftet kunne publiceres på 'Kvinfo's hjemmeside i en elektronisk udgave og gøres let tilgængeligt for lærere og elever, enten som basis for individuelle elevprojekter eller som udgangspunkt og supplement til underviserne i større undervisningsforløb.

Undervisningsforløbet

Vi vurderer, at for at kunne gennemføre et projekt som ovenfor beskrevet, er det nødvendigt, at det indgår som en del af et større undervisningsforløb. Vi forestiller os, at hele klassen i faget historie skal gennemgå et introducerende forløb om perioden omkring sædelighedsdebatten. Det kunne være et bredt historisk forløb om udviklingen af demokratiske rettigheder i perioden fra grundloven til systemskiftet omkring 1900. Dette skal udgøre en bred historisk ramme, som giver eleverne indsigt i grundlov og demokratisering, industrialisering, kulturradikalisme og andre strømninger i denne periode af Danmarkshistorien. I forbindelse med dette forløb skal eleverne lære, hvordan man forholder sig kritisk til kilder og analysere disse, som underbygges af den nye gymnasireform.

Efter et sådant introducerende forløb skal eleverne arbejde i grupper om en problematik indenfor perioden. Heri skal eleverne analysere kildemateriale om den givne problematik og efterfølgende forholde sig til nogle arbejdsspørgsmål, som skal munde ud i en fremlæggelse for resten af klassen.

Undervisningshæfter, som det ovennævnte om sædelighedsdebatten, skal udgøre grundlaget for et sådant gruppearbejde. Vi forestiller os, at de forskellige grupper skal arbejde med forskellige emner indenfor perioden, som klassen er blevet introduceret til.

Idet vi ikke forventer, at gymnasieelever er trænet i at håndtere en meget stor læsebyrde, forudsætter vi, at det introducerende forløb skal give eleverne tilstrækkelig baggrundsviden til at kunne sætte sig ind i kildernes problemstillinger og diskussioner. Derfor vil vi bagerst i hæftet kun komme med forslag til og ikke krav om yderligere litteratur om Dansk Kvindesamfund og sædelighedsdebatten, men ikke stille krav til yderligere læsning.

Bilag 2 i denne rapport er et udkast til det beskrevne undervisningshæfte. Hæftet indeholder en indledning og de kilder fra 'Kvinden og Samfundet', som vi finder relevante samt arbejdsspørgsmål, der kan bruges til analyse og diskussion.

Vi har i indledningen valgt ikke at inddrage kildehenvisninger for at lette læsningen, men i stedet tilføjet et par litteraturforslag bagerst i hæftet. Afsnittet bygger på dette projekts forskningsoversigt.

Vi har i undervisningshæftet kun stillet forslag til arbejdsspørgsmål indenfor historiefaget, men hæftet skal lægge op til, at lærere fra de forskellige fag, kan videreudvikle arbejdsspørgsmålene i en given tværfaglig retning. Vi har desuden forsøgt at gøre undervisningshæftet indbydende ved også at lægge vægt på layout, da hæftet skal henvende sig til gymnasieelever. I forbindelse med indledningen og de efterfølgende arbejdsspørgsmål bestræbt os på at gøre sproget let tilgængeligt og forståeligt for denne målgruppe.

Litteraturliste

Breddeværker er markeret med (B) og dybdeværker med (D)

Bach, Ingeborg m.fl. 1984: *Kvindfolk 1 1600-1900*, Gyldendal, København.

Bjørn, Claus 2003: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bind 10 Fra reaktion til grundlov*, Gyldendal og Politiken, København. (B)

Breidahl, Axel og Kjerulf, Axel 1938: *Københavnerviv gennem et halvt århundrede*. Alfred G. Hassings Forlag, København

Broch, Birte, Dahlerup, Drude, Hansen, Bodil K. og Vammen, Tinne 1982: *Kvinder i opbrud*, Gyldendal, København.

Dahlerup, Drude 1998: *Rødstrømperne Den danske Rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970-1985*, Gyldendal, København.

Hansen, Eva Hemmer 1970: *Blåstrømper Rødstrømper Uldstrømper, Dansk Kvindesamfunds historie i 100 år*, Grevas forlag. (D)

Holm, Rie 1981: *Dansk Kvindesamfund i Odense 1890-1900*, Odense Universitetsforlag.

Hvidt, Kristian 2004: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 11. Det Folkelige Gennembrud*, Gyldendal og Politiken. København (B)

Højgaard, Lis 1977: *Bidrag til den danske kvindebevægelses historie 1870 – 1900*, Universitetsforlaget i København, Akademisk forlag.

Jensen, Johanne Maria (red.) 1987: *Da kvindesagen dukkede op – Kvinden og samfundet 1885-1930*, Dansk Kvindesamfund & Forlaget april.

Lemche, Gyrithe 1939: *Dansk Kvindesamfunds Historie gennem 40 Aar (1871-1911)*
Gyldendal, København. (D)

Lous, Eva og Nielsen, Hanne Rimmen 1986: *Kvinder Undervejs*, Århus
Universitetsforlag, Århus.

Lützen, Karin 1998: *Byen tæmmes*, Hans Reitzels forlag, København. (D)

**Madsen, Agnete Birger, Møller, Inger-Lise Lauridsen, Sanden, Karen Marie og
Thomsen, Anne Marie 1985:** *Kvindeliv – hverdagsliv, Arbejderkvinders levevilkår i
Danmark 1880-1930*, Gyldendal, København.

Mørch, Søren 1991: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*, Gyldendal, København. (B)

Mørch, Søren 1997: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*, Gyldendal, København. (B)

Rasmussen, Agnete 1972: *Dansk Kvindesamfund og sædelighedsfejden 1887*, Forlaget
GMT.

Rosenbeck, Bente 1987: *Kvindekøn*, Gyldendal, København. (D)

Skovbjerg, Karen 1983: *Da kvinden blev borger*, Dansk lærerforening/Skov,
København.

Vammen, Tinne 1986: *Rent og urent*, Gyldendal, København.

Tidsskrifter

Dahlerup, Drude, Gender, Empowerment and Politics 2001 (Tillæg 3): *Ambivalenser og strategiske valg – om problemer i kvindebevægelsen og i feministisk teori omkring forskels- og lighedsbegreber.*

Ravn, Anna-Birte, Nyt forum for kvindeforskning 1989: *Mål og midler i den gamle og nye kvindebevægelse*, Forlaget Kvininfo, Skive

Rimmen Nielsen, Hanne Den jyske historiker 1992: *Kønnet i historien*, Aarhus Universitetsforlag

Hirdmann, Yvonne, Kvinder, mentalitet, arbejde – 'Kvindehistorisk forskning i Norden 1986: *Särart – likhet; Kvinnorörelsens Schylla och Karybdis?* Håndbibliotekets veninder, Aarhus Universitetsforlag..

Kilder

Astrid Stampe Feddersen 1888: *Kan kvindesagen og sædelighedssagen skilles ad?* København.

Astrid Stampe Feddersen 1887: *Kvindesagen en kortfattet redegørelse*, København.

Kvinden og Samfundet – Køn, kultur og politik. Årgang 1885-1886, København.

Kvinden og Samfundet – Køn, kultur og politik. Årgang 1887-1888, København.

Nielsen, Nielsine: *Erindringer*, ikke udgivet.

Bilag 1: Studieforløbsbeskrivelse

Fælles studieforløbsbeskrivelse

Projektet 'Dansk Kvindesamfund – kvindesyn, mål og midler i slutningen af 1800-tallet' er skrevet af Nina Christine Lundbye, Kirstine Kaasgaard Poulsen og Mette Liv Skovgaard på historiestudiets første modul. Projektet dækker breddekravene Danmark/Norden og moderne tid.

Vi har udvalgt følgende breddeværker for perioden 1800 – 1950:

- **Mørch, Søren 1997:** *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*, Gyldendal, København.
- **Bjørn, Claus 2003:** *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bind 10 Fra reaktion til grundlov*, Gyldendal og Politiken, København.
- **Hvidt, Kristian 2004:** *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 11. Det Folkelige Gennembrud*, Gyldendal og Politiken. København.
- **Christiansen, Niels Finn:** *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 12. Klasesamfundet organiseres*, Gyldendal og Politiken. København.
- **Kaarsted, Tage:** *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 13. Krise og krig*, Gyldendal og Politiken, København.

Vores dybdeværker er blandt andet:

- **Hansen, Eva Hemmer 1970:** *Blåstrømper Rødstrømper Uldstrømper, Dansk Kvindesamfunds historie i 100 år*, Grevas forlag.
- **Lemche, Gyrithe 1939:** *Dansk Kvindesamfunds Historie gennem 40 Aar (1871-1911)* Gyldendal, København.
- **Lützen, Karin 1998:** *Byen tæmmes*, Hans Reitzels forlag, København.
- **Rosenbeck, Bente 1987:** *Kvindekøn*, Gyldendal, København.

Samt hvad der derudover er opgivet på vores litteraturliste.

Projektemnets formidlingsaspekt bygger på den del af analysen, der omhandler sædelighedsdebatten. Formidlingsaspektet sigter gennem et undervisningshæfte til gymnasiet at formidle debatten om den seksuelle ligestilling i slutningen af 1800-tallet i forhold til i dag.

Fælles projektbeskrivelse

Interessen for projektet udsprang af et ønske om at blive bekendt med den litteratur i historien, der er skrevet af og omhandler kvinder. Vi havde alle et ønske om at se på den forskningsramme, vi senere hen kan blive en del af, og som skal synliggøre kvinder, samt beskrivelsen af kvinder, i historien.

Vi ønskede at se på kvindesagspionererne, og fokus kom derfor til at ligge på en analyse af kvinderne omkring slutningen af 1800-tallet og starten af 1900-tallet.

Vi ønskede først at tage fat på en diskussion om hvilke kvinder, med udgangspunkt i et par stykker, der havde en betydning for det senere kvindearbejde. For at indkredse emnet valgte vi imidlertid at se på medlemmerne af Dansk Kvindesamfund og efter at have fundet ud af, at denne organisation hovedsagelig bestod af borgerskabskvinder, kom fokus dermed til at ligge på netop denne sociale klasse og dennes virke for kvindesagen. Velvidende at der var andre kvindeorganisationer, der ligeledes kæmpede for ændrede kår for kvinderne.

For at se på det kvindesyn, der herskede i 1880'erne, har vi analyseret udvalgte debatter fra Dansk Kvindesamfunds medlemsblad 'Kvinden og Samfundet' i perioden 1885-1888.

Studieforløbsbeskrivelse – Nina Christine Lundbye 08.05.81

Studieforløb på den Humanistiske almene basisuddannelse, Roskilde Universitetscenter 2003 - 2005.

1. semester

På 1. semester fulgte jeg kurserne Tekst og Tegn og Pædagogik, psykologi, sociologi. Begge kurser blev bestået, det første i form af tre individuelle opgaver og det andet i form af en længere opgave skrevet i gruppe. Som forlængelse af, samt udbygning af de

humanistiske kurser, skrev jeg på 1. semester et formidlingsprojekt om samlivsformer i Danmark i nutidens samfund; '**Et Danmarksbillede**'. Projektet var bygget op om interviews med forskellige danskere, af alle aldre og begge køn. Disse interviews mandede ud i en diskussion af identitet i forhold til parforholdet i dag sat i relation til Anthony Giddens' teorier om dette. I projektet indgik en grundig målgruppeanalyse og det endelige produkt, blev et redigeret radioprogram som blev sendt til DR. Den ansvarlige for det program hvortil vores interview var stilet, gav os mundtlig kritik af programmet.

Her fik vi dækket dimensionerne tekst og tegn og pædagogik, psykologi, sociologi.

2. semester

På 2. semester, fulgte jeg ligeledes de to grundkurser filosofi og videnskabsteori og historie. Hermed blev interessen for historie cementeret, og beståelsen af de to kurser skete ud fra en individuel opgave i det førstnævnte kursus, samt en gruppeopgave i historiekurset. Sideløbende med dette var jeg med til at skrive et projekt om '**Historiske vendepunkter**'. Ud fra en selvkonstrueret model analyserede vi forskellige historiske begivenheder ved at se på det der havde fremskyndt den pågældende sag, hvordan et vendepunkt kommer til udtryk, hvem det indbefatter samt dets konsekvenser. For at kunne gå i dybden med en beskrivelse af disse forskellige faktorer valgte vi at inddrage et eksempel – Indiens uafhængighedskamp. Projektet var således det første egentlige historiske projekt jeg lavede. Af faglig litteratur byggede projektets metode på 'Fortiden er ikke hvad den har været' af Kjeldstadli.

Dimensionen der blev dækket her var historie.

3. semester

Fulgte kurserne sociologi og historie på engelsk. Det første kursus blev bestået ved en gruppeopgave samt en efterfølgende mundtlig eksamen. Historiekurset blev bestået ved en individuel skriftlig opgave. Grunden til at jeg valgte sociologi var at jeg har intentioner om at læse Internationale Udviklingsstudier som mit andet overbygningsfag foruden historie.

Dette semesters projekt var en analyse af de amerikanske værdier, set i lyset af, hvordan de i tale sattes under den daværende valgkamp. Projektets titel er **'Who are they – det amerikanske værdigrundlag'**. Projektet byggede på historisk materiale i den forstand at vi gav en indgående beskrivelse af oplysningstanken og dominerende aktører indenfor denne – John Locke med 'Two treatises of government' og Thomas Hobbes 'Leviathan'. Projektet indebar også en meget udbytterig studietur på godt en måned, og denne gav et godt indblik i den mentalitet op til og efter valget, der prægede landet i den pågældende tid.

Dimensionerne der blev dækket i dette semester var filosofi og historie.

4. semester

Her fulgte jeg kurserne politologi, økonomi og kultur og sprogødestudier. De to førstnævnte var igen valgt ud fra kriterierne om optagelse på IU og det sidstnævnte som et supplement til de senere studier af IU samt for at finde ud af om jeg kunne udelukke dette fag i forhold til valg af overbygningsfag. Både politologi og økonomi blev bestået ved aflevering af to gruppeopgaver i hvert af fagene samt en mundtlig eksamen til hver af kurserne. Kultur og sprogøde kurset blev bestået ved en individuel skriftlig opgave.

Projektet i dette semester omhandlede massernes historie og dets titel er **'Massernes historie – er de fleste de bedste eller bare de fleste'**. Projektet beskrev den inaktive masse, hvordan denne er opstået som en konsekvens af demokratiet og dettes lighedsperspektiv. Vi har givet en analyse af hvorvidt massen bevæger sig horisontalt eller vertikalt i en historisk kontekst. Af teori byggede projektet på Hegel, Sloterdijk og Fukuyama, og projektet kom dermed til at blive en analyse af individet i forhold til postulatet om historiens afslutning.

Dimensionerne der blev dækket i dette semester var historie og filosofi.

Har på 1. modul på historie efteråret 2005 fulgt kurserne:

- Breddekursus i Danmark/Norden ved Henrik Jensen og Jørgen Vogelius
- Metodekursus ved Michael Kjeldsen
- Biblioteks- og Informationssøgningskursus ved Helli Skærbæk

- Formidlingsseminar

Projektet på 1. modul dækker dimensionen Danmark/Norden moderne tid.

Studieforløbsbeskrivelse – Kirstine Kaasgaard Poulsen

11.11.83

Studieforløb på den Humanistiske Basisuddannelse på Roskilde Universitet 2003-2005:

Beståede kurser og forelæsningsrækker:

1. semester: Grundkursus i Pædagogik/ Psykologi/Sociologi

Grundkursus i Tekst- og Tegnanalyse

2. semester: Grundkursus i Historie

Grundkursus i Filosofi og videnskabsteori

3. semester: Specialkursus i Dansk Sprog- og Tekstanalyse

Specialkursus i Musik- og lydanalyse

4. semester: Specialkursus i Historie

Specialkursus i Journalistik

Projekter:

1. semester:

Pædagogisk projekt om problemerne ved, at man i flere danske folkeskoler anvender den amerikanske hjerneforsker Howard Gardners pædagogik om de multiple intelligenser i undervisningen.

Dimension: Pædagogik, psykologi og sociologi

2. semester:

Historisk projekt om, hvordan et historisk vendepunkt kan defineres. Som eksempel så vi på Indiens Uafhængighed, og i hvilken udstrækning denne begivenhed kan ses som et historisk vendepunkt.

Dimension: Historie, ikke-nordisk kulturområde, 80% fremmedsprog.

3. semester:

Litterært/videnskabsteoretisk projekt om balancegangen mellem god formidling og videnskabelighed. Som eksempel analyserede vi Joakim Garffs biografi om Søren Kierkegaard, SAK, og den efterfølgende debat i medierne mellem Garff og dennes kollega Peter Tudvad, som anklagede SAK for at være uvidenskabelig.

Dimensioner: Filosofi og videnskabsteori, Tekst og Tegn.

4. semester:

Filosofisk/historisk projekt om "massen" som fænomen. Det vil sige en diskussion af, hvad der sker, når mange mennesker samles i og agerer som masse. Herudover diskuterede vi problemer ved, at massen udgør grundsubstansen i det vestlige demokrati. Blandt andet problemer, der kan opstå, når demokratiet beslutter noget udemokratisk, som for eksempel var tilfældet, da Hitler kom til magten.

Dimension: Filosofi

Historie, 1. modul efterår 2005

Følgende kurser er fulgt:

- Breddekursus i Danmark/Norden ved Henrik Jensen og Jørgen Vogelius
- Metodekursus ved Michael Kjeldsen
- Biblioteks- og Informationssøgningskursus ved Helli Skærbæk
- Formidlingsseminar

Studieforløbsbeskrivelse – Mette Liv Skovgaard 06.05.81

Studieforløb på den Humanistiske Basisuddannelse på Roskilde Universitet 2003-2005:

September 2003: Humanistisk basisuddannelse

Første semester

Kurser 1. semester, september 2003:

- Grundkursus i historie.
- Grundkursus i Filosofi og videnskabsteori.

Projekt 1. semester, september 2003:

- 'Første Verdenskrigs betydning for det 20. århundrede'. Historiografisk projekt om en sammenlignende analyse af Eric Hobsbawms 'Ekstremernes århundrede' og Henrik Jensens 'Ofrets århundrede', med fokus på forskellige historiesyns og -metoders betydning for historieskrivning, med strukturhistorie og mentalitetshistorie som eksempler.

Projektdimensioner 1. semester, september 2003:

- Historie, ikke-nordisk kulturområde.

Andet semester

Kurser 2. semester, februar 2004:

- Grundkursus i pædagogik, psykologi og sociologi.
- Grundkursus i tekst- og tegnvidenskab.

Projekt 2. semester, februar 2004:

- 'Moral og samfund – en analyse af moralens betydning i samfundet'. Filosofisk og sociologisk projekt, der på baggrund af en sammenlignende analyse af K.E. Løgstrup, Friedrich Nietzsche, Max Weber og Georg Simmels teorier om moral og samfund, gav et bud på, om individets handlinger drives af egenkærlighed eller næstekærlighed.

Projektdimensioner 2. semester, februar 2004

- Filosofi og videnskabsteori samt pædagogik, psykologi og sociologi.

Tredje semester

Kurser 3. semester, september 2004:

- Specialkursus i målgruppeanalyse.
- Meritoverførsel for specialkursus i sociologi, fra studier ved KU

Projekt 3. semester, september 2004:

- 'Studiestartsmaterialet på Humbas – en kritisk undersøgelse af kommunikationstilstanden på Den humanistiske Basisuddannelse. Formidlingsprojekt, der på baggrund af analyse af rusbogen samt kvantitative og kvalitative undersøgelser af de basisstuderendes oplevelser af informationsmaterialet på humbas, mundede ud i to artikler om basisuddannelsen.

Projektdimensioner 3. semester, septemer 2004:

- Tekst- og tegnvidenskab.

Fjerde semester

Kurser 4. semester, februar 2005:

- Specialkursus i historie.
- Specialkursus i politologi.
- Specialkursus i billede og billedanalyse

Projekt 4. semester, februar 2005:

- 'Statens Kunstfond og samfundets klasseskel'. Analyse af kunstfonddebatten i 1964, set ud fra Bourdieus distinktionsteori, om hvordan kunst og kultur deler samfundet i en distingverende overklasse, opadstræbende middelkasse og kulturel underlegen og dermed isoleret under- og arbejderklasse. Fokus på sammenhængen mellem den nyoprettede kunstfond og dennes støtter overfor den folkelige kritiske 'rindalisme-bevægelse'.

Projektdimensioner 4. semester, februar 2005:

- Historie samt fremmedsproget materiale

September 2005: Historiestudie, første overbygningsuddannelse

Første modul

Kurser 1. modul, september 2005:

- Metodekursus, om historisk teori og metode. Ugeopgave om sammenhængen mellem Påskekrisen og Ruslandsforhandlingerne.
- Informationssøgningskursus, om RuB og andre biblioteker og forskningsdatabasers informationssøgningsmuligheder og -metoder.
- Breddekursus i 'Danmark/Norden nyere tid'. Danmarkshistorie fra 1750 og frem til i dag, oversigtsforelæsninger med fokus på intervaller af 50 års varighed.

Projekt 1. modul, september 2005:

- 'Dansk Kvindesamfund – kvindesyn, mål og midler i slutningen af 1800tallet'. På baggrund af analyse af tre debatter i medlemsbladet 'Kvinden og Samfundet', søgte vi at give et bud på medlemmerne i Dansk Kvindesamfund kvindesyn, mål og midler i forbindelse med forbedringen af kvindernes stilling i samfundet. Kvindesyntet blev analyseret ud fra et lighed- eller særartsperspektiv.

Projektdimensioner 1. modul, september 2005:

- Danmark/Norden, nyere tid

Studieforløbsbeskrivelse

En faglig interesse for historiens og samfundets betydning for individet er et gennemgående træk i de projekter jeg har skrevet, både på mit basisstudie og overbygningsstudie. Baggrunden for individers handlemønstre og historiske begivenhedsforløbs indflydelse på vores verdensanskuelse har været prisme for projekternes problemstillinger, kombineret med fokus på et formidlingsaspekt, både i og af projektet.

Således handlede basisprojektet på første semester om historieformidling, andet semesters projekt om baggrunden for individets handlemønstre og kommunikation med omverdenen, tredje semester om betydningen af funktionel kommunikations betydning for en positiv oplevelse af studietiden og fjerde semester om betydningen af kulturens funktion i individernes interaktion og sociale rangorden.

Projektet på historieoverbygningens første modul fokuserede på kvinders påvirkning af samfundsudviklingen og samfundets påvirkning af dem, i forbindelse med myndiggørelses- og ligestillingsprocesser for kvinder og hele samfundet i slutningen af 1800tallet.

Interessen for formidlingen af projekterne kom konkret til udtryk i et formidlingsprojekt med to artikler på tredje semester og i udarbejdelsen af et undervisningshæfte til historieundervisningen i gymnasiet om kønsdebatten i 1880erne, på baggrund af projektet på historiestudiets første modul.

Som andet overbygningsfag er planlagt kommunikation.

Indledning

Dansk Kvindesamfund og medlemmerne

Dansk Kvindesamfund blev stiftet i 1871. Det var den første forening på tværs af politiske partier, der som hovedformål arbejdede for at forbedre kvindernes stilling. Kvinder var på dette tidspunkt ikke ligestillet med mænd, hverken i ægteskabet eller i det offentlige liv. Det vil sige, at kvinderne ikke havde nogle rettigheder, for eksempel havde de ikke stemmeret.

De fleste af Dansk Kvindesamfunds medlemmer var kvinder fra borgerskabet. Det vil sige kvinder fra velstillede hjem, hvor mændene for eksempel var læger, embedsmænd eller godsejere. Der var dog også kvinder fra andre samfundsgrupper og mænd i Dansk Kvindesamfund. Borgerkvinderne var i langt de fleste tilfælde hjemmegående husmødre og havde tjenestefolk til at klare de fleste dele af husholdningen. Det var blandt andre kokkepiger, køkkenpiger, barnepiger og syersker.

Borgerkvinderne havde derfor tid til andre formål for eksempel velgørenhedsarbejde. Dette kunne være for socialt udsatte grupper i samfundet, for eksempel forældreløse børn. Nogle af borgerkvinderne kæmpede for 'kvindesagen' og var medlemmer af Dansk Kvindesamfund. I denne forening arbejdede borgerskabskvinderne først og fremmest for at forbedre kvindernes stilling i ægteskabet, blandt andet ved at arbejde for, at kvinderne måtte bestemme over de penge, de selv havde tjent. Desuden arbejdede Dansk Kvindesamfund i slutningen af 1800-tallet for, at kvinder kunne få adgang til at arbejde, hvor de ville. Mange kvinder arbejdede allerede på for eksempel fabrikker og som tjenestepiger i private hjem. Dansk Kvindesamfund ville også gerne have, at kvinder kunne få lov til at arbejde på kontor, som læger eller i andre jobs, der i slutningen af 1800-tallet sås som mandejobs.

Kvindesagen i slutningen af 1800-tallet handlede ikke om ligestilling på den måde, vi i dag taler om ligestilling mellem kønnene på, men om at forbedre kvindernes stilling i samfundet, for eksempel i forhold til arbejde. Dansk Kvindesamfund krævede først ligestilling og valgret i 1906 og kvinder fik valgret i 1915.

Kvindernes stilling i samfundet blev på forskellige områder forbedret i perioden 1870-1925, men helt op til i dag bliver spørgsmålet om ligestilling diskuteret, blandt andet i 'Rødstrømpebevægelsen' i 1970'erne, hvor kvinderne også kæmpede for ligestilling mellem kønnene.

Sædelighedsdebatten i medlemsbladet 'Kvinden og Samfundet'

Dansk Kvindesamfund begyndte fra 1885 at udgive et medlemsblad 'Kvinden og Samfundet', og i dette blad blev forskellige emner taget op til diskussion. Både medlemmer og folk udenfor Dansk Kvindesamfund kunne skrive indlæg til 'Kvinden og Samfundet'.

Et af de emner, som i slutningen af 1800-tallet blev diskuteret i bladet var spørgsmålet om seksualmoral, der også blev kaldt sædelighedsdebatten.

At være sædelig betyder at have en streng moral i forhold til seksualitet. Det var ikke en lov, men noget folk i samfundet var enige om, ofte uden at man snakkede om det. Man forventede af kvinderne, at de forblev 'kyske', det vil sige jomfruer, inden de var gift og i ægteskabet skulle de være tro mod den mand, de giftede sig med. Kravet om sædelighed var ikke det samme for kvinder og mænd, for der var ikke på samme måde krav til mændene om at være 'kyske'. Ingen stillede spørgsmål om, hvor mange kvinder manden havde været sammen med inden han giftede sig. Det kunne både være prostituerede, tjenestefolk eller andre kvinder fra mere jævne samfundslag end borgerskabet. Det var nemlig især borgerskabets kvinder, der fik stillet krav om at være 'kyske'. Man forventede, at kvinderne var dannede, der betød, at de opførte sig ordentligt, også når det gjaldt det seksuelle. Kvinderne skulle altså have en meget streng seksualmoral.

Sædelighedsdebatten i samfundet

Sædelighedsdebatten i 'Kvinden og Samfundet' i 1887 startede med et foredrag af Elisabeth Grundtvig, der var medlem af Dansk Kvindesamfund. Foredraget blev trykt i medlemsbladet 'Kvinden og Samfundet' under overskriften 'Nutidens sædelige lighedskrav'. Dette foredrag udløste en diskussion mellem forfatteren Bjørnstjerne Bjørnson og samfundsdebattørerne Georg Brandes, der diskuterede spørgsmålet om sædelighed i adskillige avisindlæg og kronikker. Diskussionen blev kaldt 'Sædelighedsfejden'. Bjørnstjerne Bjørnson mente ligesom Elisabeth Grundtvig, at kønnene skulle ligestilles i det sædelige spørgsmål. Det betød at man skulle kræve 'kyskhed' af både mænd og kvinder, og at begge køn skulle være jomfruer inden de blev gift. Georg Brandes mente derimod, at ingen af kønnene skulle have en så streng seksualmoral, men at både mænd og kvinder gerne måtte gøre sig seksuelle erfaringer, inden de blev gift. Den 'kyske' seksualmoral var ifølge Georg Brandes ikke mulig, fordi

begge køn havde seksuelle drifter, og disse burde ikke undertrykkes. Sædelighedsdebatten var derfor både til debat i samfundet og i Dansk Kvindesamfunds medlemsblad.

Kilder

Dette hæfte indeholder tre indlæg fra 'Kvinden og Samfundet' årgang 1887. For at forstå, hvad medlemmerne i Dansk Kvindesamfund mente i sædelighedsdebatten, kan man se nærmere på disse indlæg og diskutere dem i forhold til hinanden ud fra arbejdsopgøvelserne.

Den første kilde er Elisabeth Grundtvigs tale '*Nutidens sædelige lighedskrav*'. Elisabeth Grundtvig var medlem af Dansk Kvindesamfund og blev senere formand for foreningen. Hun var også redaktør på 'Kvinden og Samfundet'.

Den anden kilde '*Om Forskjellen mellem Mandens og Kvindens Natur – Aabent brev til Elisabeth Grundtvig*', er skrevet af Poul la Cour, der ikke var medlem af Dansk Kvindesamfund. Foruden at være lærer på Askov Højskole var han engageret i sociale forhold i samfundet. Hans brev er svar på Elisabeth Grundtvigs artikel '*Erotik og Kvinder*', der handlede samme tema som det senere foredrag '*Nutidens sædelige lighedskrav*'.

Den tredje kilde '*Et Bidrag til Forhandlingen om det sædelige Lighedskrav*', er skrevet af Charlotte Sannom. Hun var forfatter, medlem af den religiøse bevægelse Indre Mission. og medlem af Dansk Kvindesamfund.

Nutidens sædelige Lighedskrav

Af: Elisabeth Grundtvig

Indledning til en Forhandling i *Dansk Kvindesamfund* 16de Marts 1887.

Der er i denne Verden Strid og Uenighed om mange Ting, ja, om de allerfleste, og der gives maaske kun en eneste Ting, som alle Mennesker uden Undtagelse er fuldt enige om. Men den har der ogsaa været Enighed om, saa længe der har været Mennesker til, og Enigheden vil vare, saa længe der er Mennesker paa Jorden. Dette ene Punkt, hvor De og jeg mødes i Enighed baade med Simon Søjlehelgen og med Alexander den store, baade med Zulukafferen og Pariseren, ja, med alle Mennesker, hvor forskellige fra os de end ellers kan være, det er, *at vi vil være lykkelige*. Hver Tid, hvert Folk og hvert Menneske søger ganske vist Lykken paa sin Maade og giver den sit Navn, nogle kalder den Ære, andre Rigdom, og andre Kjærlighed, andre igjen Arbejde i Menneskehedens Tjeneste; nogle søger den her paa Jorden, andre i en Tilværelse efter denne; men hvad vi saa kalder vor Stræben og vort Maal, saa er det dog det samme for os alle: Lykke. - Nu er der Tider, hvor denne Stræben har en ensartet Form, hvor et helt Folk eller mange Folk, stundum hele den civiliserede Verden, samler alt, hvad de mener, de trænger til for at være lykkelige, i et eneste Ord. Engang raabte alle: Gud vil det! og drog til det hellige Land, en anden Gang lød Raabet: Oplysning, Oplysning! fra Land til Land; nu i det sidste Aarhundrede har Løsenet hele vor Verdensdel over været Frihed og Lighed. Der har vist aldrig været noget Feltraab, som har samlet flere om sig end dette, og der har vist aldrig været knyttet mere Haab til noget.

Det samler ogsaa dem, som før kun paa anden Haand var med i den almene Stræben efter Lykke, det samler Kvinderne om sig. De sad hjemme, da Mændene drog paa Korstog, dem tænkte man ikke meget paa, da man raabte paa Oplysning - men Lighed og Frihed for alle Mennesker, det gjælder ogsaa dem. Og de har rejst sig - ikke alle, desværre, langt fra alle, men dog mange - og de har sagt: Ja, det er det, vi vil, Frihed og Lighed; vi vil være fri for alle Fordomme og Indskrænkninger, der før har hæmmet os, og vi vil stilles lige med Manden i alt, hvad der er menneskeligt, vi vil staa ved hans Side i Familien, i Kommunen, i Staten, i Samfundslivet, vi vil staa lige for Loven, og vi vil have den samme Moral. Det er denne sidste Fordring: *Lighed mellem Mand og Kvinde i sædelig Henseende*, som vi vil tale sammen om i Aften.

Der er for Tiden Ulighed, det ved vi alle saa godt, at det her ikke behøver nærmere at paavises, men kun at nævnes. Vi ved alle, at Samfundsbevidstheden hidtil har krævet Kyskhed af den ugifte Kvinde og Troskab af den gifte, mens den samme Samfundsbevidsthed hverken har krævet Kyskhed eller Troskab af Manden. Og vi har alle set de Misforhold og den Ulykke, som denne forskellige Samfundslov for de to Kjønn har ført til. Men vi har tillige set, at Samfundsbevidstheden paa dette Punkt var i Færd med at forandre sig; vi har set flere og flere faa Øjnene op for, at der var noget forkert ved denne Ulighed, og nu tilsidst hører vi ogsaa paa dette Omraade Raabet: Lige Ret for Mand og Kvinde.

Lige Ret - ja, det er mange enige om, men hvordan? Lighed kan jo her naas ad to Veje: Kvinderne kan blive som Mænd, og Mændene kan blive som Kvinder. Hvilken Lighed er det, vi ønsker?

Ja, her er Svaret forskjelligt, her staar baade i Danmark, Norge og Sverige Mand mod Mand og Parti mod Parti, og nu er Striden saa stærk og Sindene saa opfyldte af den, at det er paa Tiden for os Kvinder at prøve os selv og finde ud, hvad det er, vi trænger til, og hvad det er, vi vil, og tale ud og sige det. Selv om det er pinligt for os at tale, saa er det dog endnu pinligere at tie stille og lade Mændene alene - eller saa godt som alene - forhandle om vor Natur og vore Drifter og vore Længsler. Har vi end ingen Stemme, naar det gjælder vor Bys Anliggender eller Styrelsen af vort Land, saa har vi dog baade Stemme og Myndighed, naar der er Tale om at fastslaa en ny Opfattelse af vort Væsen og dets inderste Trang og ny Former for vor Livsførelse. Og lad os bruge den Stemme og den Magt, vi har. Lad os sige: Det er sandt, og det er Løgn, det vil vi, og det vil vi ikke; det er for os Lykke og det Ulykke.

Men for at kunne tale med nogen Myndighed maa vi ikke nøjes med Følelsesudbrud eller Dydsprædikener; vi maa prøve paa rolig at undersøge de forskellige Lighedsfordringer, der stilles, veje, hvad der kan siges for og imod dem, og slutte os til den ene eller den anden, ikke i Kraft af en uklar Sympati eller Antipati, men i Kraft af Grunde.

Den ene Lighedsfordring lyder saadan: Kjønsdriften er uimodstaaelig, ikke blot for Manden, men ogsaa for Kvinden. Hun har hidtil ikke været sig dette fuldt bevidst, har været hildet i Fordomme og systematisk forkuet paa Kjønslivets Omraade. Dette bør forandres.

Maa jeg minde Dem om nogle af de Udtalelser, som ligger til Grund for min Gjengivelse af denne Fordring.

Arne Garborg siger i „*Nyt Tidsskrift*“*) i en Anmeldelse af „*Constance Ring*“:

„Læger og andre sagkyndige siger, at Kvinder med svagt udviklet Sanselighed forekommer temmelig hyppig.“ Thi „Kvinderne opdrages, som om de ikke var Kjønsvæsener. Den Side af deres Natur søges ved alle Midler undertrykt. Da dette gennemføres systematisk og Slægt efter Slægt, bliver Resultatet for flere og flere Kvinders Vedkommende, at Kjærlighedens Nerve bliver lam.“ Og derved bliver de „Opløsningselementer i Samfundet, farlige og frygtelige Aarsager til Usædelighed.“

Og *Georg Brandes* uddrager i sin noksom omtalte Anmeldelse af *Arne Garborg* i „*Tilskueren*“**) følgende Tendens af et Par af *Strindbergs* og *Arne Garborgs* Fortællinger:

„Lad os ikke indbilde os, at Drifterne lader sig undertrykke eller udrydde, uden at Mennesket bliver defekt og fordummet. Askesen, som den for Øjeblikket øves af det store Flertal blandt de højere Stænders ugifte Kvinder, er en Ulykke, en naturstridig Ting, et Offer, som mange Gange bringes en værdiløs Fordom. Driftlivet er og bliver Jordbunden for Fantasiens og Skjønhedens Blomst, ikke mindre end for giftige og stinkende Væxter. Kjøbes aandelige Fortrin stundum for dyrt med et Offer af Renhed og Uskyld, saa kan den virkelige Renhed ikke mindre end den blot tilsyneladende ogsaa kjøbes alt for dyrt, naar den medfører tærende Savn og al Goldhedens og de kvalte Længsels Bornethed.“

Og E. B. siger i „Politiken“ for 15de JDec. 1886 i Anledning af Henrik Pontoppidans „Mimoser“:

„Han (Henrik Pontoppidan) tvivler, om det er nyttigt at gjøre Kvinderne til yderst følsomme Mimoser, saa længe Mændene er saa haardhændede eller rettere, naar Naturen har skabt Mændene af saa skrøbeligt Stof.“

Samtidig udtales, at Kvinder, i alt Fald saa henrivende Kvinder som de to i Mimoser, er skabt til at lykسالiggjøre - maaske flere Mænd. - Og da Ægtemanden i *Mimoser* „lyksالiggjør“ flere Kvinder end sin Hustru, og Hustruen derfor forlader ham, lader E. B. Digteren spørge: „Er der nogen Mening i dette“? og svarer selv: „Nej, naturligvis er der ingen Mening deri.“

Endelig skriver Socialdemokraten den 5te Februar dette Aar i Anledning af Arne Garborgs „Mannfolk“

„Hvad har unge Mænd med Mands Krav og Mands Ret at vente af den for Haanden værende Samfundsordning? Ja - naar de selvstændig træder ud i Livet efter en Ungdom oftest tilbragt under ødelæggende Strid med ophidsende Fantasier, saa staar kun disse Alternativer dem aabne: at gifte sig - hvis de har Raad til at forsørge en Familje, og hvor mange har det? (læs som:) at binde sig for Livstid til et andet Menneske, at sælge sig som Ejendom, at slutte Kontrakt om Følelser og Viljer, at lægge Politibaand paa en Naturmagt; - eller at grunde et frit Forhold, (læs som:) et saakaldt utilladeligt, et illegitimt, som en dannet Kvinde i Reglen er for bunden og for bange til at turde indgaa, og som en Kvinde af Folket mangler Forstaaelsen af: hun er bunden paa sin Vis værre og dybere end Damerne paa sin, thi hun betragter det endnu i de fleste Tilfælde som et Fald, som en Slags Prostitution; disse Omstændigheder berøver ogsaa det fri Forhold sin Skjønhed. Endelig er der den tredje og almindeligst fulgte Udvej: de løse og flygtige Forbindelser med Allemandspiger, tilsyneladende saa billig kjøbte, men meget hyppig skæbnesvangert dyrekjøbte - hvad er det ikke for en slem Syge, de medicinske Studenter sidder og taler om paa Kaféen i sidste Kapitel af „Mannfolk“? Men det er alligevel den, de fleste unge Mænd er nødte til at slaa ind paa - hellere hin Risiko end Afholdenhed, det er et i og for sig ganske naturligt Ræsonnement. Men de føler det stygge og utilfredsstillende i denne Levemaade - og det er denne Følelse, som bringer en af Bogens Personer til i et mismodigt Øjeblik at udbryde: „Ja, vi er nogle Svin. Vi er Svin. Men hvad Satan, skal vi gjøre?“ Nej - hvad skal de gjøre? det er netop Sagen.

Og videre hedder det, stadig om Mændene i Garborgs Bog: Deres slemme Skæbne er det affaldsagtige Kjønsliv, hvortil den officielle Moral henviser dem, der endnu ikke enten kan eller vil lade sig paastrykke Ægteskabets livsvarige Stempel - et Kjønsliv omtumlet mellem Prostitutionens og de saakaldte Forførelsens betalte og stærkt blandede Nydelser, alt under længselsfulde Blikke til de virkelige Kvinder bag Konveniensen og Askesens omhyggelige Burtremmer. Men Prisen paa en af de Fugle er Giftermaalet - og derfor ender det i Reglen ogsaa med, at man efter det bevægede Friluftsliv maa sætte sig pænt til Rette paa Ægtepers Pind, den man trods adskillig Basken med Vingerne ikke mere forlader.

De vil se, at Lighedsfordringen, som den fremkommer i de Udtalelser, jeg her har givet dem, begrundes paa dobbelt Maade: der søges Støtte for dens Berettigelse dels i Mandens Natur og dels i Kvindens. Snart hedder det: Det er nødvendigt for Manden med hans uimodstaaelige sanselige Drift, at Kvinderne - Kulturkvinderne - bliver mindre kyske, og snart: Det er nødvendigt for Kvindernes Helbred og Aandskraft, at de opgiver deres Kyskhed, som kun er Unatur og Tvang.

Lad os se lidt nærmere paa disse to Begrundelser af den samme Fordring.

Mandens Natur fordrer, at Kvinden bliver anderledes. - Det er en vanskelig Ting for det ene Kjøen at tale om det andet Kjøens Natur; men umuligt er det dog ikke. Mændene taler vel ud fra deres Førstehaandskjendskab til Kvinder; vi Kvinder - i alt Fald de ugifte blandt os - støtter os nærmest til de Bekjendelser, vi har fra Mænd, snart i Fortællingens og Romanens, snart i Afhandlingens Form, og som stadig voxer i Tal. Jeg vil kun nævne nogle enkelte: *Strindbergs* „Dygdens løn“ og i det hele taget Fortællingerne i „Giftas“, baade I. og II. Del, *Geijerstams* „Erik Grane“ og *Arne Garborgs* „Mannfolk“ - De vil selv kunne fortsætte Sækken. Disse Bekjendelser fortæller os det samme, som vi hørte forleden i Folketinget: Kjønsdriften er uimodstaaelig, Mændene *maa* tilfredsstille den i en tidlig Alder; gifte sig kan eller vil de ikke, altsaa er de hjemfaldne til løse Forbindelser; saadan er nu deres Natur.

Vi kan nu sætte saa stort Spørgsmaalstegn, vi vil, ved dette Ord „Natur“, og vi kan trøste os saa godt, vi formaar med, at vi baade har hørt og læst Bekjendelser af ganske det modsatte Indhold, én Ting staar dog fast: en hel Tids Litteratur har ikke som sit Hovedindhold én bestemt Side af Livet, én bestemt Klage, ja, jeg fristes til at sige ét bestemt Skrig uden at der findes noget tilsvarende i Virkeligheden. Og det nytter ikke, at vi tier og trækker paa Skuldrene - det har vi længe nok gjort; og det nytter heller ikke, at vi opløfter et Klageraab over Tidens Usædelighed - den Kjendsgjerning lader sig vistnok hverken tie eller klage bort, at enten det er Mændenes virkelige Natur eller ej, saa rører der sig for Tiden et voldsomt Driftliv hos mange af dem, saa voldsomt og saa ustyrligt, at de uden videre Tanke for Følgerne kræver Kvinderne og hele Samfundsordenen omdannet, blot for at denne ene Drift kan blive tilfredsstillet.

Og for at faa en vis Ret til at iværksætte deres Revolution, paaberaaber de sig saa Kvindernes Natur og siger: Det er nødvendigt for Kvindernes Helbred og Aandskraft, at de opgiver deres Kyskhed; den er kun Tvang og Unatur.

Det er et vanskeligt Spørgsmaal, dette, hvad der er Kvindernes *egentlige* Natur. Menneskenatur er jo nemlig ikke noget, der bliver til en Gang for alle og saa er fuld færdigt, ude af Stand til at forandre og omdanne sig; Menneskenatur er jo tvertimod en meget levende Ting med Mulighed til at forme sig paa mangfoldige Maader og i høj Grad afhængig af Tid og Sted og mange andre Forhold. Hvad er nu Kvindernes egentlige Natur? Er det den, vi havde, da Menneskene først blev sig bevidst som Mennesker? Er det den, de vilde Folkeslags Kvinder endnu har? Eller er det den, de danske Kvinder havde for tusinde Aar siden? Ja, jeg stiller Spørgsmaalet hen til Besvarelse.

Nu indrømmer imidlertid alle de Mænd og de faa Kvinder, der har udtalt sig om Sagen, at Kulturkvindens Natur for Øjeblikket er mindre sanselig end Mandens, at hendes Drift i Reglen er underordnet Følelses- og Fornuft- og Pligthensyn, som f. E. Ægteskabet. Hvem indestaar os nu for, at det Standpunkt, som Udviklingen aabenbart har ført os til, at det er uholdbart, at den Natur, som er Frugten af Aarhundreders Opdragelse, at den virkelig er Unatur? Ja, Bevisbyrden paahviler de Mænd, der paastaar dette. Mon ikke dog Beviset vil falde dem lidt vanskeligt? Unaturen skader Legeme og Sjæl, siger de; naar Drifterne undertrykkes, bliver Mennesket defekt og fordummede? Er nu de højere Stænders ugifte Kvinder defekte og fordummede? Med defekt maa vi vel forstaa syg, lidende af en eller anden legemlig Mangel. At der er megen Sygelighed i den yngre Slægt, det ved vi alle; men er det vist, at den kommer af utilfredsstillet Kjønndrift? Er der ikke mange andre Aarsager, man kan tilskrive Sygeligheden, end netop denne ene? Og ser vi ikke det Fænomen, at de unge Mænd heller ikke er synderlig stærke, skjønt de tilfredsstiller deres Drift? Mon det ikke er lovlige naivt at føre al Sygeligheden tilbage til en eneste Aarsag i Steden for til mange forskellige, blandt andet til hele den Kjæde af Aarsager, som vi kan sammenfatte i den ene Betegnelse: vor Tids opslidende Liv? Og mon egentlig den almindelige Sundhedstilstand blandt Kvinderne vilde blive bedre, hvis alle de Kvinder, der nu lever kysk, stiftede løse Forbindelser? Mon der ikke derved vilde komme mere og værre Sygdom end nu? -- Ja, jeg haaber, at Lægerne engang vil udtale sig om denne Sag; *idetmindste* indtil da har vi Lov til at staa vantro overfor Paastanden om de ugifte Kvinders legemlige Forkrøbling.

Saa skulde de højere Stænders ugifte Kvinder tillige være „fordummede“. Viser virkelig Erfaringen dette? Staar de gifte Kvinder virkelig saa meget højere end de ugifte i Intelligens? Ja, jeg venter paa Svaret. -

Endvidere siger de Mænd, der ønsker Kvinderne anderledes, at „den virkelige Renhed ikke mindre end den blot tilsyneladende kan kjøbes for dyrt, naar den medfører tærende Savn og al Goldhedens og de kvalte Længsler Bornethed“.

Er der nu saa mange „tærende Savn“ og saa mange „kvalte Længsler“ hos de ugifte Kvinder? Jeg kan ikke svare andet end: ja, det tror jeg; men jeg tror tillige, at de i Reglen er af en nogen anden Art, end Mændene rigtig ved. Der er ganske vist hos de fleste Kvinder en stærk Trang til at elske og blive elsket, en Længsel efter det og et Savn, naar det ikke sker. Men denne Trang og Længsel og Savn er, saa vidt jeg tror, mere sjælelig end legemlig, - jeg mener slet ikke, at der ikke ogsaa er en legemlig Trang, men den er sikkert hos de fleste det rent underordnede og hos mange noget ganske ubevidst. Men hvad der er de fleste helt bevidst, det er, at de gjerne vil eje et Menneske, som forstaar dem helt og som de forstaar, og som gjør det lettere for dem at

leve Livet. Og drages de ved aandelig og sjælelig Sympathi til en Mand - for ikke at bruge saa gammeldags et Ord som Kjærlighed - saa ønsker de ogsaa at tilhøre ham, og saa er det naturligt for dem at tilhøre ham baade med Sjæl og Legeme. Men hvad der ikke er naturligt for dem, det er at tilhøre snart én Mand og snart en anden, at give Legemet hen uden samtidig at give noget mere. Jeg tror altsaa, at Kvindernes „tærende Savn“ „kvalte Længsler“ væsentlig er af sjælelig Art - den utilfredsstillende Modertrang er vel ogsaa nærmest en sjælelig Lidelse. Men til Bod for et sjæleligt Savn at byde os Tilfredsstillelsen af Kjønndriften i løse Forbindelser, det er at give Stene for Brød. Og vi behøver slet ikke at tage imod disse Stene, for der er andet Brød til end det ene, som man kalder Kjærlighed. Der er Arbejde. Jo mere Kvinderne opdrages til at arbejde for det daglige Brød og selv skabe sig et Hjem, og jo mere de kommer til at tage Del i det store Samfunds Liv, jo færre og svagere vil vistnok Længslerne og Savnene blive, jo mere vil de blive begrænset til en forholdsvis kort Tid i Kvindernes Liv, - selv om de ikke dør. - Og saa den utilfredsstillende Moderdrift, Kvindens Trang til at nære og pleje og værne om. Der er noget, som Spinoza kalder Følelsens Omdannelse. Skulde ikke en Kvindes Moderfølelse kunne omdannes til almindelig Menneskekjærlighed? Skulde den ikke kunne finde Tilfredsstillelse overfor andre Børn end dem, hun selv har født? Vi ser dog Exempler herpaa. Og mon der ikke, saa længe der er syge og ulykkelige og fattige til, skulde være Brug for de Følelser, som Moderkaldet særlig har udviklet hos Kvinden?

De maa ikke misforstaa mig, jeg underkender ikke Kjærlighedens Betydning; - jeg tror, at et livsvarigt Kjærlighedsforhold, et Ægteskab, er det lykkeligste og det sundeste, sjælelig og legemlig, baade for Mænd og Kvinder. Men jeg tror, der er andre Leveformer, som er lykkelige og sunde, end netop denne ene.

Jeg ved godt, at der er adskillige Kvinder i vore Dage, paa hvem det, jeg her har sagt, ikke passer, Kvinder hos hvem Driften er stærk og hensynsløs som hos Mændene, og for hvem den gjældende Samfundsmoral er utaalelig. Jeg tænker ikke herved paa de stakkels Kvinder, som vi er vant til med et haardt Navn at kalde „faldne“ - jeg taler her, som i hele min Fremstilling kun om den saakaldte „Kulturkvinde“, Mellemløbsklassens eller, om man vil, „de høje Stænders“ Kvinder. Vi har nylig set en saadan Kvinde skildret i den lille svenske Fortælling „Pyrrhussejre“, og Silvia Bennet taler ogsaa om Kvinder, der gaar til Grunde af utilfredsstillende Drift. Men dette staar for os andre endnu som Undtagelsen, som det sørgelig abnorme, noget, vi nok kan have Forstaaelse af og Medlidenhed med, men som vi ikke kan indrette Livet efter.

Hvis Forholdene nu er saadan, som jeg har søgt at fremstille dem, hvis Sanseligheden kun er til Stede som et underordnet Moment i *Kvindernes nuværende Natur* - og det er vi alle enige om - og hvis hverken aandelig og legemlig Forkrøbling eller undergravende sanselige Længsler og Savn peger hen paa, at ubundent Kjønsliv er *Kvindernes egentlige Natur*, er der saa nogen Grund til for Kvindernes egen Skyld at fremkalde en Forandring i denne Tingenes Tilstand? Vilde en saadan Forandring gjøre Summen af Glæde større og Summen af Smerte mindre blandt Kvinderne? Jeg tror det ikke.

Er mændende, som tilfredsstillende deres Drift, er de saa lykkeligere? Læs Schopenhauer, der priser sig lykkelig i sin Alderdom over endelig at være bleven fri for Kjønndriften, som han kalder en Art Vanvid; læs Strindberg, der vrider sig i Fortvivlelse over Mandens sanselige Afhængighed af Kvinden, læs hans lille Fortælling „Mot

betaling" - og læs *Arne Garborg*; er det Lykke at væmmes saadan ved sig selv som hans Mænd gjør? - Nej, det er det ganske vist ikke; baade Strindberg og Schopenhauer og Arne Garborg fortæller hver paa sin Vis om det Slaveliv, som den ustyrlige Kjønndrift føre til. Lykkedes Revolutioneringen af Kvindernes Sædelighedsbevidsthed, vilde Kvinderne sikkert i denne stærke Drift faa en lidelse mere, ikke en mindre - det fortæller Mændene os selv. Men denne Lidelse vilde vist endda være ringe imod al den anden Smerte, der vilde følge med. En saadan Forandring som den omtalte kunde jo ikke foregaa med ét Slag, men lidt efter lidt; der vilde rimeligvis gaa Aarhundrede, inden den trængte igjennem. Og mon ikke Kvinderne i disse Aarhundrede vilde komme til at lide Kvaler, som de aldrig før have kjendt? Mon ikke den Modbydelighed og Selvforagt, de vilde føle ved at tilhøre snart en og snart en anden, de Misgreb, de vilde begaa, idet de kom til at knytte sig nær til en eller anden af de Mænd de efterhaanden tilhørte, og for hvem de kun var et Redskab, og den Sorg, der vilde møde dem i deres Forhold til Børnene, som de enten blev ene om at ernære og opdrage eller maatte afgive til Staten trods deres meget omtalte Moderkjærlighed, mon ikke alt dette vilde gjøre Verden til et Helvede for dem? Og da Kvinderne i Størstedelen af den civiliserede Verden er i Flertal, maa Spørgsmaalet om, hvorvidt Summen af Lykke vilde forøges, naar Kvinderne blev som Mænd, besvares med nej.

Vi kan nu kun spørge: Vilde Mændene blive lykkeligere naar Kvinderne blev som de? Ja, Svaret maa blive forskjelligt efter vor forskjellige Opfattelse af hvad Lykke er. Hvis den højeste Lykke virkelig er at tilfredsstille de legemlige Drifter og først og fremmest den, der er Livets „Centraldrift“, Kjønndriften, saa vilde det ganske vist være et Gode for Mændene uden Baand og Skranker, enten disse nu var Samfundsfordomme eller kvindelig Kyskhed eller Ægteskabsløfter, at kunne give sig hen til deres Drift. Men hvis det er sandt, hvad mange af os mener, at de, der kjender sanselige Og aandelige Glæder foretrækker de sidste, hvis aandelige Glæder skaber den højeste Lykke, saa vilde det være en stor Uret, vi gjorde imod Mændene, hvis vi for Øjeblikket fulgte deres Raad og blev som de - rent bortset fra, om vi kunde og burde bringe et saadant Offer.

Saa meget større Uret vilde det være, som der vist er meget der taler for, at det ustyrlige Driftliv, som for Tiden er oppe hos mange af vore nordiske Mænd, ikke er ganske naturligt for dem, men frembragt paa kunstig Maade, bl a. vel nok ved Paavirkning fra fransk Litteratur. Gjorde vi nu Bevægelsen med, lod Mændene drage os med ind i voldsom, ustyrlig Sanselighed, mon vi saa ikke forvandlede det, der muligvis kun er en flygtig Bevægelse, til noget, der satte faste Spor i Slægten? Hvad for en Slægt mon der da vilde fremstaa? Mon en, der var skikket til Livet, til Arbejdet for det daglige Brød og til Samfundsarbejdet? Og hvordan vilde Samfundet komme til at se ud, om Familien blev ophævet - og at dette maatte blive Følgen al Kjønndriftens ubundne Tilfredsstillelse kan vel ingen tvivle om. Mon ikke alt dette vilde være et bestemt Tilbageskridt i Kultur, en afgjort Formindskelse af Lykken i Verden? - Fra det Standpunkt, som de fleste Kvinder endnu indtager, svares der vistnok: jo, det vilde det være.

Men det er ikke Kvinder alene, som siger og mener dette Imod den Lighedsfordring, der vil, at Kvinden skal blive Manden lig, staar der en anden, fremsat ikke af Kvinder alene, men ogsaa af Mænd, og den siger: Kjønndriften er hverken hos Manden eller hos Kvinden uimodstaaelig. Den kan og bør, som enhver anden Drift, staa under Fornuftens og Viljens Herredømme. Hidtil har Samfundsbevidstheden fordret dette af Kvinden og

ikke af Manden; dette maa forandres, Manden maa blive som Kvinden. Og hvorfor maa han det? Ja, Svaret lyder forskjellig, men siger dog det samme. „Fordi Kjærligheden mellem én Mand og én Kvinde hidtil har ført Menneskehedens Bevægelse fremad“ siger Bjørnson; ***) for om vi slappede, i Steden for at skærpe Fordringerne,

Kjærligheden maatte „afsvække, hvad vi dog har naaet af Karakter i stigende Sædelighedsfølelse og Ansvar for Slægten“. Fordi Sorgen ellers vilde blive „endnu langt større og meget mere vidtrækkend end nu“ siger Forfatteren til „Forholdet mellem Mand og Kvinde“. og Kort sagt, der bruges samme Begrundelse af denne som af den anden Lighedsfordring: Menneskene vil blive lykkeligere, om den gennemføres Et dette nu sandsynligt? - Ja, lad os høre, hvordan de Forfattere, vi her har nævnt, nærmere forklarer os, hvorfor de mener, at Lykken i Verden vil forøges, om Mændene blev Kvinderne lig. De spørger os, om vi anser Dyrenes og de Vildes Standpunkt for lykkeligt. Dyrene tilfredsstiller jo deres Drift blindt hen, og mange vilde Folkeslag staar paa omtrent samme Standpunkt, Mænd og Kvinder lever i Flæng med hinanden, det eneste Forhold imellem dem er det, som bestemmes af Øjeblikkets Lyst. Fra dette Standpunkt, de vilde Folks, er vi gaaet ud og har gennemløbet en lang Udvikling, indtil vi har naaet vort nuværende Stade, hvor Driften slet ikke er kvalt, men hvor den er bleven et Moment i den meget sammensatte Følelse, som vi kalder Kjærlighed. Nu er der den Kjendsgjærning, at mange iblandt os, især Mænd, i alt hvad der rører Kjønnsforholdet endnu staar de vildes Standpunkt nær, men er det en Grund for os andre til ogsaa at blive vilde? Søger vi ellers tilbage til Naturtilstanden? Betragter vi ellers Drifternes Herredømme over Følelser og Fornuft som noget ønskeligt? Gjør vi det ikke paa andre Omraader, hvorfor skal vi da gjøre det paa dette ene Sted? - Hvis vi Virkelig tror paa, at der i Mennesket har fundet en Udvikling Sted fra en lavere til en højere Natur, og at Lykken er stegen med denne Udvikling, saa kan vi heller ikke tvivle om, hvad der vilde bringe mest Lykke: Tilbagevenden til Naturtilstanden eller fortsat Fremskridt i det Spor, mange af os allerede er inde paa. Men for at Slægten kan gaa frem i dette Spor, maa Mændene følge Kvinderne efter; thi paa dette Punkt *ert* Kvinderne naaet videst. -

De ved, at den, som stærkest har hævdet dette Krav til Mændene, er Bjørnson. De kjender alle „En Handske“ og „Det flager“, „En Handske“, der stiller det ideale Krav i al dets Skarphed og „Det flager“, der giver et Fingerpeg om Vejen til at lære at forstaa og opfylde dette Krav.

„Men,“ spørger man nu, „er det muligt for Mændene at opfylde den Lighedsfordring, som her stilles til dem? Strider det ikke mod deres Natur at kue Kjønslivet?“ Ja, denne Paastand om, at det er en Nødvendighed for Manden ubundet og hensynsløst at tilfredsstille sin Drift, den er gentagen saa ofte, at den for mange er bleven en Trossætning, men den gjendrives ogsaa, skjønt ikke saa ofte, som den vistnok kunde og burde gjendrives. Vi hørte den blive gjendreven forleden i Folkethinget, og en af Mændene i *Arne Garborgs* tit nævnte Bog - Niels Bugge - fortæller, til de andre Mænds store Forbavselse, at han har levet et rent Liv - ganske vist med alvorlig Kamp - men denne Kamp har gjort ham til Mand. - Der *er* altsaa Mænd, som siger os, at det nok er svært at tøjle Driften, men ikke umuligt, og disse Mænd taler af Erfaring lige saa vel som de andre. - Og der er meget, som for vor Tanke støtter netop disse Mænds Erfaring, - blot det, at der gives rene ugifte Mænd, er jo et Bevis paa, at Kyskhed er mulig. Og vi ser, at Manden paa mange andre Punkter har udviklet sig fra den vildes Standpunkt til Kulturmenneskets - hvorfor skulde han da blive i Vildhedstilstanden paa

et eneste Omraade? Har ikke Kvinden gennemgaaet en lignende Udvikling som den, vi nu ønsker af Manden? Umulig er en Forandring af Mandens nuværende Natur vistnok ikke.

Og naar vi tænker os den Tilstand, som vilde indtræde, hvis en saadan Forandring virkelig fandt Sted, hvis Flertallet af Mændene blev kyske og trofaste - naar vi tænker os et Samfund, hvor den sanselige Drift kun fandtes i Forbindelse med Kjærlighed, hvor Mænd og Kvinder levede i rene, lykkelige Ægteskaber og hjalp hinanden i Livets Arbejde, et Samfund, hvor Forførelse, Voldtægt, Prostitution og al den Elendighed, som følger dermed, næppe kjendtes uden af Navn, hvor der ingen stakkels hjemløse Børn var - tænker vi os dette, da siger vist de fleste af os: Det er Lykke.

At en saadan Tilstand næppe vil indtræde i sin Fuldkommenhed i en overskuelig Fremtid, er sikkert nok. Der vil længe, længe blive ved at være mange Mænd og Kvinder som fører et ubundent Kjønslv: men der er stor Forskjel paa, om et saadant Liv er Undtagelsen og fører en skjult, frygtsom Tilværelse, eller om det bliver den store Mængdes aabenbare, af Samfundsmoralen billigede Leveform. Det er dette, som tilstræbes. Jeg ved godt, at denne Stræben sker i Sædelighedens Navn, og jeg tror ogsaa at adskillige af dem, som vil omdanne vor Bevidsthed paa dette Omraade, er alvorlige Mennesker, som mener at virke for en god Sag.

Hvem der nu har Ret, disse, der vil Revolution, eller de andre, der vil Reform, det er det, vi her i Aften skulde prøve paa at faa lidt Klarhed over.

De har nu hørt min Mening om Sagen; nu længes jeg efter at høre Deres, efter at faa at vide, hvad De i dette Spørgsmaal mener er Sandhed og Løgn, og efter at lære at kjende den Vej, De vil slaa ind paa, for paa dette Omraade at naa det, vi alle er enige om at stræbe efter: Lykken.

Om Forskjellen mellem Mandens og Kvindens Natur

Af: Poul la Cour

Aabent Brev til Elisabeth Grundtvig,

Jeg stiler dette Brev til Dem, medens det sikkert har Ærinde til mange flere, fordi det er Deres Stykke „Erotik og Kvinder“, der har bragt mig til at skrive det. Da mit Arbejde ellers falder på andre Samfundsområder end det, hvorfor dette ærede Blad er Organ, og det således bliver måske både første og sidste Gang, at jeg her tager Ordet, bør jeg bemærke, at jeg er blandt dem, der ønske Kvindernes Frigjørelse og borgerlige Ligestilling, ikke blot for deres egen Skyld, men også for Mændenes og i det hele for Samfundets. Jeg er glad ved, at der er dem, der have taget det op som et Arbejde at virke herfor, men for mit eget Vedkommende er det kun rent lejlighedsvis, at et Stykke om denne Sag, således som nu ovennævnte, falder mig for Øje, Når jeg altså her agter at gjøre Indsigelse, saa vil jeg ikke hermed slutte mig til Deres øvrige Modstandere, og Indsigelsen betegner i ingen Måde en Samstemning med disse, men den fremkomme for at fremme den Sag, som De ønsker fremmet ved om muligt at bringe Dem og Deres Medarbejdere til at ændre noget i Deres Virksomhed, der i høj Grad vilde gavne denne Sag. - Og nu til Sagen!

De skriver (Side 35): „Thi *endnu* ere vi Kvinder her hjemme ikke blevne som Mænd, endnu er det sanselige Moment i Kjærligheden - skjøndt det ganske vist er, og må og bør være, til Stede også hos os, mere eller mindre bevidst - endnu er det ikke for os det væsentlige, Kjærligheden selv.“ Mon De har tænkt over, hvilken Krænkelse De her tilføjer Mændene? Når De begynder denne Sætning med, at Kvinderne ikke ere blevne som Mænd, og når De slutter den med, at det sanselige Moment *ikke for Kvinderne* er det væsentlige, Kjærligheden selv, så er der ingen Mening i at læse dette anderledes end, at for Mændene er det sanselige Moment det væsentlige, Kjærligheden selv. En sådan åndsfor nægtende, ubevist og ubevislig Påstand gjør kun Fortræd i en ellers så velment og velskreven Artikel som den omhandlede. De skriver jo dog i den Hensigt at få Kvindesagen fremmet; De er vel endvidere klar på, at dette hverken bør eller kan ske ensidig ved, at Kvinderne stille sig krigersk overfor Mændene, men ved, at Kvinder og Mænd i Fællesskab blive klar på, at således er det bedst. Hvorfor vil De da, at de Mænd, der ellers med Interesse og Tilfredshed følge Deres Fremstilling, skulle, når de komme til et Punkt som dette, blive ubehagelig berørt ved midt i en ellers sund og fremadskridende Tankegang at træffe en så uvederhæftig Påstand som denne, at for Mænd er det sanselige Moment i Kjærligheden det væsentlige, Kjærligheden selv; thi, var dette sandt, da stod det virkelig sørgelig til med tusinde Hjem, hvor nu Lykken bor. - Skjønner De ikke, at foruden, at De hermed krænker enhver Mand, der mener at stå i Forhold til „Kjærligheden selv“ og kalder dette sit Livs Lykke, så gjør De stor Skade, om det lykkes Dem at få nogen gift Kvindes Tro herpå til at vakle, og så forstyrrer De Freden i mangt et Hjem, om De bringer voxne Børn til at se med de Øjne på sin Fader og med ynksomme Øjne på sin stakkels Moder, der alene havde „Kjærligheden selv“, og som hengivent er slidt op under Faderens Råhed og Hensynsløshed; desuden frister De

måske mangt et ungt Menneske, hvem Deres Artikel falder i Hænderne, til at blive således, som De siger, at Mændene i Almindelighed ere, og endelig gjør De den vordende Brud - ikke blot alvorlig stemt overfor det Skridt, hun vil gjøre, og dette kan altid være godt - men, forsåvidt hun tror Dem - og De skriver jo da, for at man skal tro Dem til en Slags Martyr, der i sand Kjærlighed vies til - når det kommer højt - at forsøge at fortone den sanselige Kjærlighed hos hendes Brudgom i Retning af virkelig Kjærlighed. - Rejs til Romerkirken og se, hvilke Følger det har haft på Familielykke og hjemlig Fred, at Præsters og Nonners ugifte Stand og dermed følgende „renlivede Færd“ kaster Skygge over Hjemmene, og at det kun daarlig bøder derpå, at man har indrettet et Brudevielses-Sakramente til at tvætte dette så godt, som det er muligt. Ægteeskabet der nede er og bliver tilsølet, fordi der stiltiende forudsættes, at det dog vilde have været mere renlivet, om Ægtefolkene var forblevne ugifte. En Skygge glider hen over de to, der indgå Pagten; den breder sig, hver Gang Livets Alvor og Strid skulde bringe Ægtefolkene til des fastere at lægge Hånd i Hånd, den dukker tidlig op i Børnene, som snart få indprentet, at „Pater N“, og „Søster P“, ere mere rene end Far og Mor. Lad os ikke her i Norden få et Cølibat, hvor nogle finde Behag i at trone i den ædle ugifte Stand, medens nedenfor denne Piedestal Hjemmene vride sig under Forestillingen om Mændenes Lidenskabelighed og Konernes Lidelser. - Det er selvfølgelig ikke i denne Retning, at De ønsker, at Bevægelsen skal gå; men man bør ikke fortie Konsekvenserne af, at man fører Kampen for Kvindernes Friggjørelse og Ligestilling, som om det var en Kamp *mod* Mændene, hvad det jo slet ikke skulde være. Det vil langt snarere føre til Målet, når Kvinderne her ville gjøre fælles Sag med Mændene. Modstanderne ere ikke særlig i det ene Kjøen. De ere i begge, ligesom Udskejerne ere i begge; thi, tillad mig endnu at give Dem et lidet Ord til Overvejelse: jeg tror, De forvexler Optugtelsen med de medfødte Tilbøjeligheder. Det er ikke Optugtelsen igjennem Århundreder, der har bragt Kvinderne et større Fond af Sædelighedsfølelse - Arvelighed kan De da vel endnu mindre mene; thi som bekjendt arver en Datter ligeså godt efter sin Fader og en Søn ligeså godt efter sin Moder -; men det er ikke heller Optugtelsen; thi Moderen optugter jo ligeså vel Sønnerne som Døtrene; nej, det er ganske ligefrem den medfødte Drift, der er større hos Mændene end hos Kvinderne, og dette bliver aldrig anderledes, og deri er der sikkert heller ikke noget uskjønt; men deraf følger også, at en Sammenligning mellem Mænds og Kvinders Forhold til Sædeligheden ikke kan føres som en plat Parallelisme, så at man vilde sige, at først da var Kvinderne sunkne ligeså dybt som Mændene, når der var ligeså mange af dem, der drev Utugt som af Mændene. Skete dette, da var efter min Mening Kvinderne sunkne endnu dybere. - Dette må dog ikke misforstås således, at jeg skulde mene, at den enkelte Kvinde skulde være falden dybere end den enkelte Mand. Faldet er lige stort for den enkelte; men i det Samfund, Kvindernes Samfund, der trods disses naturlige, gunstigere Modstandsvilkår, afgav ligeså mange faldne som det Samfund, hvor Fristelsen kan være stærkere, måtte det stå dårligere til med Optugtelse og god Tone. Der bliver noget skjævt i det, når man vil gjøre absolut lige, hvad der dog er forskjelligt. Jeg for mit Vedkommende tror, at der egentlig talt er lige stor Sædelighed i Kvindekjønnen og i Mandkjønnen, når alle Forhold tages i Betragtning; der er ingen Grund til, at det skulde være anderledes; thi Arveligheden er fælles og Optugtelsen ligeså; men Usædeligheden ytrer sig på ulige Måde. Medens mange Mænd plat falde for deres Naturdrift, saaledes er der mange Kvinder, der ved deres Koketteri og Lyst til Kurtiseren gå deres naturlige Tilbøjeligheder ligeså nær; og ligesom hine Mænd lægge an på at forføre Kvinder, således indgive de nævnte Kvinder Mændene en Gift, der så atter gå ud over deres Samfundsfæller. - Derfor vilde jeg opfordre dem, der ville virke for Sædeligheden, til ikke at trække Skjellet *mellem* Mænd og Kvinder, men trække det *tværs igjennem* de to Samfund. Styrke og Skrøbelighed følges gjerne ad; Kvinderne have en Styrke i deres Livfuldhed, og deres Svaghed ligger så i Faren for at lade denne spille tomt Spil i Koketteri; Mændenes ejendommelige Styrke ligger derimod i det „stærke“ i deres Kjærlighed, og

Faren ligger så for dem i at lade den blusse vildt; men, når jeg nu vender mig til mit vante Arbejde - mest med den mandlige Ungdom -, skal jeg vel vogte mig for at mistænkeliggøre Kvindernes Livfuldhed, hvilken Mændene ligeså lidt kunne undvære, som Kvinderne det stærke i Mændenes Kjærlighed. Medens Kvindernes hengivne Kjærlighed er forunderlig skikket til at bære store Byrder, så er Mændenes stærke Kjærlighed skikket til at overvinde Hindringer og bane Vej, som for Ex. ved *at udtale Ordet*, når Mand og Kvinde mødes.

Et Bidrag til Forhandlingen om det sædelige Lighedskrav

Af: Charlotte Sannom

Frøken Elisabeth Grundtvigs fortræffelige Foredrag om de sædelige Lighedskrav, som findes i Aprilhæftet af „Kvinden og Samfundet“, slutter med, at nu ønsker hun at høre andre Kvinders Mening om Sagen. Dette skete jo ogsaa paa Dansk Kvindesamfundets Møde, hvor Foredraget først blev holdt, idet der opstod en ret livlig Diskussion, medens dog alle Talerne og øjensynlig det aldeles overvejende Flertal af Forsamlingen var fuldt enige om Maalet, der skulde tilstræbes, nemlig ikke, at „Kvinderne skulle blive som Mænd“, men at „Mændene bør blive som Kvinder.“

Dansk Kvindesamfund har saaledes talt, og der kan ikke være mindste Tvivl om, i hvilken Retning Samfundet som Helhed ønsker at se Udviklingen gaa. Jeg kunde før saa vidt gjerne tie stille med den Smule, jeg har at sige; men der er dog enkelte af de Udtalelser, der fremkom i Diskussionen, som jeg gjerne vilde have Lov til dels at modsige, dels at understrege.

Var der altsaa som anført ingen af de talende, der holdt paa den Anskuelse, at Drifterne ere saa stærke, at vi nødvendigvis maa give dem slappe Tøjler og lade dem have Lov til at løbe løbsk, saa forekom det mig derimod, at der var nogle, som var tilbøjelige til at gaa over Stregen paa den modsatte Side, idet de næsten vilde paastaa, at der overhovedet ingen Vanskelighed findes. Her kom den ene Dame efter den anden og fortalte os, at de ikke kjendte noget til Driftslivet og aldrig havde følt noget i den Retning, som de vilde kalde lavt og urent. Det er ikke min Mening at drage disse Damers Paalidelighed i Tvivl. Martensen forudsætter jo ogsaa i sin Ethik, at der gives „angeliske Naturer“; men at just Flertallet af os skulde være Engle, det kan jeg ikke tænke mig, og jeg tror heller ikke, det fordres af os. Vor Herre Jesus har sagt, at i Opstandelsen, hvor der hverken bortgiftes eller tages til Ægte, der „skulle vi vorde Engle lige“; men han har aldrig sagt, at vi skulle blive det her paa Jorden. Lad os da ikke stille større Fordringer til hverandre, end Herren stiller til os. Det vilde heller ikke nytte noget, for vi kunne ikke fyldestgjøre dem.

Hvis de Kvinder, hos hvem Kjønndriften er saa overmægtig, at de ikke kunne beherske den uden at tage Skade deraf, kun ere faa og sjældne Undtagelser (og det tror jeg), da ere vist nok de, der slet ikke kjende den, endnu færre.

Det blev i Diskussionen sagt, at Kjønndriften ofte vaagner hos vore Pigebørn, endnu medens de gaa i Skole. Efter den Erfaring, jeg paa forskjellig Maade har gjort, kan jeg kun bekræfte dette. Der er ingen Tvivl om, at det forholder sig saa, og det ikke saa ganske sjælden. Naar en anden Dame mente, at det kunde kun ske med Børn fra daarlige Hjem, da er det en Fejltagelse - jeg kunde føre Beviser for det modsatte. De Impulser, som saaledes vække Driftslivet unaturlig tidlig, komme næsten altid fra Skolekammerater eller Tjenestefolk, og det er Indflydelser, som ikke de forsigtigste Forældre kunne vogte deres Børn for, men det er vist i de færreste Tilfælde, at Forældrene faa noget at vide derom; Børnene ere straks paa det rene med, at det er noget, der maa skjules for Fader og Moder. Som bekjendt er der nylig i Sverrig udkommet en Bog om „Usædeligheden blandt Skoleungdommen.“ Selv om det mulig i den Henseende staar værre til i Sverrig, tror jeg dog, efter hvad jeg har hørt af vel underrettede Folk, at der ogsaa her gaar meget mere af den Slags i Svang, end man almindelig tror, og der er sikkert al Anledning, ogsaa for danske Forældre, til ikke at stole for meget paa, at deres Hjem er godt, men at vogte nøje paa deres Børn.

Fra den Side, hvor man vil have alle Baand løsnede, paaberaaber man sig de Kvinder, der gaa til Grunde af utilfredsstillet Drift. Desværre, det er utvivlsomt, at der gives saadanne (skjøndt langt færre end dem, der gaa til Grunde af den modsatte Aarsag); men, som det blev fremhævet i Diskussionen, det er de abnorme, de syge, og efter dem kunne vi andre, som ere sunde, ikke indrette vort Liv eller Samfundsforholdene. Der er jo ogsaa Mennesker, der lide af Kleptomani; men derfor kunne vi dog ikke erklære Tyveri for lovligt og allesammen give os til at stjæle. Det er ligeledes blevet sagt, at „skrøbelig Dyd“, hvormed mentes almindelig Usædelighed, „er mange Gange at foretrække for unaturlig Last.“ Ja, det kan godt være; jeg savner den fornødne Sagkundskab til her at foretage en Vurdering; men jeg kan ikke deri se nogen Grund til at ønske den omtalte skrøbelige Dyd almindelig indført. Om ogsaa Kolera er en fæl Sygdom, er det dog ingen Grund til at bestræbe sig for at indføre Tyfus, siden Erfaring viser, at man ikke nødvendig behøver at faa en af Delene.

Og her kommer jeg til det, jeg ønskede at sige: vi have Drifterne, det kan ikke nytte at nægte det; men vi baade kunne og skulle beherske dem. Guds Ord staar fast, og han har sagt baade til Mænd og Kvinder: Du skal ikke bedrive Hoer! Men han, som har skabt os og kjender vor Natur, han lægger ikke større Byrder paa noget Menneske, end det kan bære, naar det kun har Viljen dertil. At de kunne bæres, og det uden at man tager Skade deraf, er jo ogsaa noksom bevist, om end de enkelte abnorme Tilfælde, jeg hentydede til, synes at danne Undtagelser; men selv med Hensyn til disse er jeg ikke fuldkommen vis paa, at det er virkelige Undtagelser. Vistnok er der noget til, der hedder Arvelighed - „Fædrene aad sure Druer, og Børnernes Tænder blev ømme“; men det kunde jo tænkes, at, hvis Børnene havde haft en alvorlig Vilje til ikke ligeledes at æde sure Druer, saa var deres Tænder ikke blevne ømme. Dog her tør vi ikke dømme, vi, som ikke kunne ransage Hjærter og Nyrrer. Vi kunne derfor kun sige: vi vide intet derom, intet andet end det, at det i ethvert Tilfælde *kun* er Undtagelser.

Askesen skulde, siger man os, gjøre de ugifte Kvinder dumme og defekte. Frk. Grundtvig spurgte i den Anledning, om de ugifte Kvinder var dummere end de gifte. Uden at ville sige de gifte Damer af mit Bekjendtskab en Ubehagelighed kan jeg ikke nægte, at i min Kreds er Intelligensen overvejende repræsenteret hos de ugifte; men det, antager jeg for øvrigt, er en Tilfældighed, og i det hele er den vist ligelig fordelt.

Hvad det legemlige angaar, da kjender jeg dog selv i vor svagelige og nervøse Tid flere ugifte Kvinder, der ligesom jeg selv kunne sige: Jeg fejler ikke det ringeste, ikke en Gang en Smule Mavekatarh; jeg er et fuldstændig sundt Menneske - saa nogen ren Ødelæggelse kan et afholdende Liv dog ikke være.

Men er der da slet ingen Vanskelighed og intet, der er svært at overvinde? Jo, vist er der, men dog er der jo ingen sædelig Kvinde, som for nogen Pris vilde have Tilfredsstillelsen af den rent fysiske Drift, naar den ikke kunde følges med Tilfredsstillelsen af den aandelige: Trangen til at elske og blive elsket. Frk. Grundtvig har Ret i, at her ligger det egenlige, dybe Savn, og hvis man skal kunne bære det og dog være glad ved Livet og ikke blive bitter, saa ved jeg kun ét Raad derfor; men det, tror jeg, kan bruges af enhver kristen Kvinde. For andre duer det ikke; men den Kvinde, for hvem Kristendommen er bleven det bedste i hendes Liv, som føler, at, hvor stærkt end Hjærtet kan hige efter jordisk Lykke, saa vilde hun dog ikke for al den Lykke, Jorden kan byde, miste Visheden om sin Frelzers Kjærlighed, hun maa tænke: „Naar min Herre, som kjender min Natur og mit Hjærtets Ønsker, dog ikke har villet unde mig menneskelig Kjærlighed i denne Form, saa maa det være, fordi han bedre kan bruge mig til Arbejdet i hans Tjeneste saaledes, som jeg er“, og har hun først faaet denne Tanke, saa vil hun ogsaa af Hjærtet kunne sige: Ske Din Vilje, Herre, og ikke min!

Men Engle ere vi alligevel ikke!

Arbejdsspørgsmål

1: Diskutér de tre debattørers syn på forskellen mellem mænd og kvinder i forbindelse med sædelighed. Hvad mener de og er de enige eller uenige?

2: Hvad synes I om Elisabeth Grundtvigs mening om, at begge køn skal leve op til sædelighedskravet?

Hvad synes I om, at Poul La Cour mener, at Elisabeth Grundtvig nedgør mænd ved at sige, at kvinder er sædelige, og mænd ikke er? Er der en af dem der har ret eller er det en blanding?

3: Hvordan var seksualmoralen anderledes i slutningen af 1800-tallet i forhold til i dag? Diskutér seksualmoralens udvikling på baggrund af kilderne og beskrivelsen af seksualmoralen i slutningen af 1800-tallet.

4: Hvorfor var seksualmoralen anderledes dengang, i forhold til, hvad den er i dag?

- Hvilke samfundsfaktorer ledte til, at udviklingen af seksualmoralen kom til debat i slutningen af 1800-tallet?
- Hvilke samfundsåndringer ledte til at seksualmoralen tog en kurs mod, hvor den er i dag?

5: Diskutér seksualmoralens konsekvenser før og nu. Hvad har den stramme seksualmoral betydet for datidens kvinder og mænd, og hvad betyder en friere seksualmoral for nutidens opfattelse af køn og seksualitet?

Litteraturforslag

Mørch, Søren 1997: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*, Gyldendal, København

Rosenbeck, Bente 1987: *Kvindekøn*, Gyldendal, København.

Skovbjerg, Karen 1983: *Da kvinden blev borger*, Dansk lærerforening/Skov, København.

